

СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ

СОФИЯ, 2004

С бързите промени в световната икономика през последното десетилетие и необходимостта от динамични структурни реформи в Европа и по-специално в страните в преход, изследванията на икономиката в сянка придобиват особена популярност. Размерът и характеристиките на икономиката в сянка са много точна 'диагноза' на съществуващи проблеми и необходимостта от реформи в стопанството на дадена страна. Затова и проблемите със скритата икономика се определят като едни от най-важните за икономическия преход.

Изданието е разработено от авторски колектив в състав:

Антоанета Ганчева	Началник на отдел „Статистика, актюерски анализи и прогнози“, Национален осигурителен институт
Борис Петров	Началник на отдел „Анализи“, Дирекция „Ковчезничество“, Българска народна банка
Елка Якимова	Главен експерт, Национален статистически институт
Йордан Калчев	Началник на отдел „Демография“, Национален статистически институт
Константин Пашев	Главен експерт, Икономическа програма, Център за изследване на демокрацията
Любомир Димитров	Директор на Дирекция „Икономически анализи“, Агенция за икономически анализи и прогнози
Петкан Илиев	Главен експерт, Икономическа програма, Център за изследване на демокрацията
Тихомир Безлов	Главен експерт, Център за изследване на демокрацията
Тодор Тодоров	Директор, „Национални икономически сметки и баланси“, Национален статистически институт
Научен редактор	Петкан Илиев

Тази публикация е осъществена с финансовата подкрепа на Американската агенция за международно развитие (USAID).

ISBN 954-477-120-4

© Център за изследване на демокрацията
Всички права запазени.

ул. „Александър Жендов“ 5
1113 София
Тел. (+359 2) 971 3000, факс (+359 2) 971 2233
csd@online.bg
www.csd.bg

Съдържание

РЕЗЮМЕ 5

1. Трудът в скритата икономика 7
2. Социалното осигуряване и скритата икономика 10
3. Натуралното производство на домакинствата като елемент на скритата икономика 12
4. Скритата икономика и данъчното облагане 13
5. Скритата икономика и контрабандата 16
6. Черната икономика и наркобизнесът 17
7. Търсенето на налични пари от икономиката в сянка 18
8. Скритата икономическа активност, оценена в националните макроикономически сметки на България 19

УВОД 23

Глава първа

Аналитична рамка на изследването на скритата икономика 27

1. Понятие за скрита икономика 27
2. Методи за изследване на скритата (включително неформалната) икономика 33
3. Източници, обуславящи развитието и обхвата на скритата икономика 41

4. Основни насоки за изследване на скритата икономика в България 43

Глава втора

Скритата икономика в България: характеристика, структура и размери 47

1. Оценки на размера на скритата икономика в БВП през 90-те години 47
2. Скритата икономика и доходи от труд 49
3. Оценка на размера и начините на „избягване“ на осигурителните вноски 57
4. Укриване на данъци и осигуровки 68
5. Огледалната статистика като метод за оценка на контрабандата 99
6. Натурално стопанство и неформална икономика 111
7. Оценка на икономиката в сянка чрез търсенето на налични пари в България 117
8. Неформална и скрита икономическа активност в методологическата рамка на Системата от национални икономически сметки 125
9. Наркобизнесът като елемент на черната икономика 150

Глава трета

Изводи и заключения 163

1. Последици от съществуването на скритата икономика, корупцията и организираната престъпност 163
2. Препоръки 169

ПРИЛОЖЕНИЯ 173

1. Цитирани източници и литература 175
2. Номенклатура на стоковте групи 179
3. Уравнение за измерване търсенето на налични пари 189

Речник на използваните термини 193

Използвани съкращения 197

РЕЗЮМЕ

Изследванията на скритата икономика придобиха особена популярност през последните двадесет години особено във връзка с трансформационните процеси, протичащи в страните от Централна и Източна Европа и Средна Азия. Определено може да се твърди, че започналият преход към пазарна икономика в края на 80-те години в тези страни даде допълнителен тласък на изследванията в тази сфера главно поради оживяването на този феномен и превръщането му в широко дискутиран вътрешнополитически и международен въпрос. Установени са и съществени различията между отделни групи страни по отношение на обхвата и структурата на скритата икономика – развитите индустриални държави, страните с бърз и успешен пазарен преход и тези със забавени социалноикономически реформи, където се създаде твърде благоприятна среда за нейното разрастване.

Скритата икономика е *сложно социалноикономическо явление*, обхващащо на практика всички аспекти на системата от общественно-икономически структури и отношения в дадена страна, а и на регионално равнище. Тя се определя преди всичко като **сектор на общественото възпроизводство, намиращ се извън формалната регулация и контрол на обществото**, при който публичната, частната и криминално придобитата собственост се използва за получаване на доходи, нерегистрирани (официално необявени) пред държавните

органи. Безспорно е също така, че скритата икономика е естествено обвързана с легалната икономика – нейният размер и тенденциите в развитието ѝ зависят в голяма степен от състоянието и развитието на официалната (формална) икономика. Освен това „предприемачите“, опериращи в скрития сектор, използват в една или друга степен „услугите“ на държавата, респ. нейните материално-веществени, организационни и кадрови ресурси, без да влизат във формални отношения с държавния субект.

Относителният дял на продукта (доходи и печалби) в скритата икономика, според редица оценки за света като цяло, възлиза на около 10-12% от световния БВП. В страните от „третия свят“ обаче тя надхвърля средно една трета, а в икономиките в преход се колебае на ниво над една четвърт от БВП. Провежданите икономически анализи стигат до извода, че при надхвърляне на дела на скрития сектор над определени критични нива (около 50% от БВП) неговото влияние върху стопанския живот го превръща в **първостепенен икономически феномен**, регулиращ по своите правила процесите на производство и размяна на създадения национален продукт. Ето защо решаването на социалноикономическите проблеми, произтичащи от явлението „скрита икономика“, се определят като едни от най-важните за успеха на пазарния преход.

Бидейки реално социалноикономическо явление, скритата икономика се проявява *под различни форми в стопанството на дадена страна*. Определянето на нейните количествени параметри предполага разкриването на качествената ѝ природа чрез изясняване на нейното съдържание, многообразните ѝ форми на проявление и оттук на възможните методи за нейното измерване. Ето защо пред настоящото изследване бяха поставени следните **общи цели**:

- изясняването на основните *социалноикономически фактори*, които поражда феномена „скрита икономика“;
- получаването на *конкретни оценки* за размера на *скритата икономика*, свързани с основните форми на нейното проявление и характеризирани степента на разпространението ѝ в България;
- очертаването на основните *социалноикономически последици* от съществуването ѝ, както и перспективите за нейното разпространение в бъдеще.

За постигането на тези цели са използвани група методи, оптимално адаптирани за оценка на различните ѝ аспекти съобразно реалните възможности за приложение в българските условия. Проведеният анализ бе ориентиран главно към **оценка на размера на скритата икономика** в очертаните основни нейни измерения. За целта бяха използвани **следните изследователски подходи и методи**, за които е налице българска практика в годините на прехода:

- *Метод на отклонението на дохода от разхода*, прилаган от експертите на Националния статистически институт за дооценка (прецизиране) на размера на произведения БВП.
- *Транзакционен метод*, прилаган от експертите на Българската народна банка за оценка на транзакциите в налични пари, обслужващи скритата икономика.
- *Метод на трудовата заетост*, прилаган от Националния статистически институт и Националния осигурителен институт за оценка на отклонението на фактическата от официалната (регистрирана) заетост.
- *Метод за оценка на натуралното производство*, използван при извадковите изследвания на Националния статистически институт (домакински бюджети, „бюджет на времето“) и други агенции, провеждащи анкетни проучвания сред населението.
- *Метод на анкетното наблюдение*, използван за получаване на представителни оценки за определени измерения на скритата икономика въз основа на личните наблюдения и опит на респондентите.
- *Метод на огледалната статистика*, използван за сравнителен анализ и оценка на контрабандата, осъществявана при външнотърговските сделки.

1. Трудът в скритата икономика

Като се изхожда от позицията, че произведеният от скритата икономика БВП представлява *генериран от икономическите агенти ненаблюдаван (необявен) доход*, то той се разделя на две основни групи – от наеман труд и от предприемаческа дейност. Установени са два основни начина за необявяване на доходи от наеман труд:

- работа на постоянно или временно работно място без трудов договор;
- изплащане (получаване) на трудови възнаграждения, които надвишават формално декларираните в официалните счетоводни документи.

Оценките на скритата икономика чрез пазара на труда са получени чрез **представителни анкетни проучвания** на Агенция „Витоша Рисърч“, анализиращи мненията на населението и представители на бизнеса. Анкетите използват въпроси, които позволяват да се оцени какъв е дялът на скритата икономика, породен от полагането на труд и заплащането в скрития сектор.

1.1. Работещи без формален договор

По данни на Националния статистически институт за 2002 г. средногодишният брой на *официално наетите на работа лица е 1,9 млн.*, докато броят на всички заети лица е *около 3,0 млн. души*. Според анкетното изследване на „Витоша Рисърч“ от м. декември 2002 г. 23,5% от интервюираните предприемачи смятат, че работещите без договор са *между 26% и 50%*, а според изследването от м. март техният дял е намалел до 16,8%. Тенденцията продължава да бъде към намаляване и през месец ноември 2003 г. – 9,9% (като основна причина за това са въведените мерки от Министерството на труда и социалната политика за задължителна регистрация на договорите; не е учудващо обаче че в същото време дялът на трудовите договори със скрити клаузи нараства – през м. март 32,9% никога не биха приели работата на договор със скрити клаузи, а през ноември те са намалели на 25,5%). 19,8% от бизнесмените твърдят, че скритата заетост е *между 50% и 75%*. Като се усреднят отговорите на всички предприемачи, се получава около **25% наети лица без договор** в икономиката. Най-голям е установеният дял в строителството (29,1%) и в услугите (25,3%), докато в промишлеността относителният дял на неформалната заетост е 19%. Изследването от м. март 2003 г. показва значително по-ниски резултати, като усреднената стойност за цялото изследване показва **16.7% дял на наетите без договор**.

Данните от изследването на населението дава сравнително по-устойчиви резултати. И през м. ноември 2002 г., и през м. януари

2003 г. делът на лицата (без самонаетите, собствениците и лицата със свободни професии), които са били наети без трудов договор, е бил **около 6%-6,5%**. Прави впечатление, че представителите на бизнеса оценяват дела на тези работещи като значително по-голям, отколкото е получена оценката от населението, декларирало работни места без формален договор. Вероятно немалка част от респондентите, работещи без трудов договор, се въздържат да посочат действителния статус на своята заетост.

1.2. Изплащане на по-високи от обявените работни заплати

Скриването на част от реално изплащаните работни заплати е много по-разпространен начин за укриване на доходите, отколкото работата без сключен договор. Според изследването на бизнеса предприемачите са смятали, че около **една четвърт до една трета (33,3% м. декември 2002 г., 22,6% м. март 2003 г.) от работещите на трудов договор получават по-висока от декларираната работна заплата**. Както и в случая с дела на заетите без договор, населението оценява по-ниско от предприемачите честотата на случаите (**около 10-12%**), когато работниците получават по-високи от обявените възнаграждения.

Абсолютният размер на допълнително изплатената работна заплата не представлява голяма сума (средно около 4% от трудовото възнаграждение, декларирано от всички анкетирани). В същото време обаче недеklarираните трудови възнаграждения са *значително допълнение към работната заплата*, ако се вземат предвид заплатите *само на тези лица*, които са декларирали, че техните работодатели укриват по този начин разходите си за труд. Извлечена само за тази група лица, оценката на недеklarирания доход възлиза на **средно 50%** от официално обявения размер на трудовото възнаграждение. Трябва да се има предвид, че в повечето случаи неотчетени възнаграждения се дават на лица, *чиято официална работна заплата е близка до минималната* или я надвишава не повече от два пъти. Стремелът е да се декларират възможно най-ниските заплати, които да са и възможно най-ниската основа за начисляване на данъчни и осигурителни плащания.

Анкетното проучване сред бизнеса от м. март 2003 г. получава директна оценка за дела на работните заплати, които се плащат „от черна каса“, като е поискано мнението *за обичайните му нива в отра-*

съла на фирмата. Според бизнесмените **около 18% от реално изплащаните работни заплати се укриват.** В малките фирми, където е зает само интервюираният (предполага се, че той е и собственик), се укрива **около 29%** от реалния доход от труд. Във фирми със заетост между 2 и 10 души делът на укриваните работни заплати е 21,1%, а във фирми със заетост между 11 и 50 души – 18,8%. В най-големите фирми (със заетост над 500 души) работните заплати, плащани от „черна каса“ са само 6,7% от официално обявяваните. Така, ако средната работна заплата на наетите на трудов договор в страната през м. март 2003 г. (по данни на Националния статистически институт) е **280 лв.**, то според оценката на бизнеса **нейното истинско равнище достига до около 331 лв.**

Оценката на скрития доход от работна заплата по данни от изследването на „Витоша Рисърч“ сред населението отчита отговорите на въпросите за (1) работещите без договор, и (2) за получаващи трудово възнаграждение по-високо от официалното. И в двете проучвания (от м. ноември 2002 г. и м. януари 2003 г.) оценката за дела на даваните „под масата“ работни заплати е много близка, съответно **3,9% и 4,3%**. Ако се приеме, че работната заплата на „скритите заети“ е била близка до средната за страната, то **укритият доход от работни заплати би бил 15,9%** през м. ноември 2002 г. и **14,3%** през м. януари 2003 г.

2. Социалното осигуряване и скритата икономика

2.1. Неосигурени лица (нерегистриране на трудови договори в НОИ)

Едно от най-характерните проявления на скритата икономика е *избягване плащането на социалноосигурителни вноски* в обществените осигурителни фондове. Като се съпоставят данните на Националния статистически институт за заетостта с данните от персоналният регистър на Националния осигурителен институт, към м. септември 2003 г. се установява, че **само 83,9% от заетите в икономиката се появяват като осигурени лица** в Националния осигурителен институт. При това положение, ако допуснем известно „избягване“ на осигурителните вноски за нормално (около 10% в световен мащаб), то във Фонд

„Пенсии“ на ДОО за 2003 г. например не постъпват **месечно около 1,2%** от дължимите осигурителни вноски поради заетост в сектора на скритата икономика.

2.2. Регистрация на трудовите договори в Националния осигурителен институт

Като основателна причина за намалението на дела на наетите без договор могат да се смятат предприетите мерки на Министерството на труда и социалната политика от началото на 2003 г. за задължителна регистрация на трудовите договори. По данни на Националния осигурителен институт за първите четири месеца (към м. май 2003 г.) *са регистрирани над 2,7 млн. трудови договора*, от които над 2,2 млн. са вече активни, а **450 хил. са нови договори**.

Едва ли може да се приеме, че всички нови трудови договори са за работници от фирми, обявили официално реалната си трудова заетост. Естествено е всеки месец да се прекратяват и сключват нови трудови договори, като част от заетите лица излизат от пазара на труда поради пенсиониране. Освен това, около 85 хил. нови трудови договора са на безработни лица, включени в различни програми за заетост. От общия брой на новорегистрираните трудови договори около **162,5 хил.** са на лица, които не са били осигурявани през 2002 г. и за които може да се смята, че са излезли от сектора на скритата икономика.

2.3. Наемане на непълен работен ден, с намалено възнаграждение

По данни на Националния осигурителен институт от общия брой на осигурените от работодател лица през 2002 г. **19,4%** са били осигурявани до една МРЗ, а през 2003 г. делът им е намалял на **12,7%**. Анкетното проучване на Агенция „Витоша Рисърч“ през м. март 2003 г. получава аналогични резултати – респондентите са посочили, че **18,8% се осигуряват на база една МРЗ**. Общият брой на осигурените лица с *осигурителен доход до 50 лв месечно (1/2 от МРЗ)* за 2002 г. е близо 100 хил. души, което е **4,7%** от общия брой осигурени лица. От новорегистрираните трудови договори за 2003 г. **34%** са на нискоквалифицирани работници и **22%** на персонал, зает с услуги, чието

декларирано основно трудово възнаграждение е **около една МРЗ**.

Анализът на данните за осигурените лица и техния осигурителен доход за първите месеци на 2003 г. показва, че **около 9% от осигурените лица** са наети на *непълнен работен ден* (това обикновено е в отраслите „Търговия, ремонт и техническо обслужване“ и „Хотели и ресторанти“, и то за персонал, зает с услуги за населението, охрана и търговия). Всички самоосигуряващи се лица (предприемачи, свободни професии) *се осигуряват на ниво близко до минималния осигурителен доход* (въведен от 2003 г.), като **почти 50% от самонаетите лица** не се осигуряват в държавната осигурителна система.

2.4. Нерегистрирана заетост в селското стопанство

Само 24% от общо заетите в селското стопанство се осигуряват към м. септември 2002 г., и то предимно работещи в държавния аграрен сектор. Вследствие на задължителната регистрация на трудовите договори **около 103 хил.** са лицата, обявени като наети в селското и горското стопанство, като остават необхванати **около 190 хил.**, главно частни земеделски производители. Въпреки това обаче през 2002 г. са платени осигурителни вноски **само от около 4 хил.** земеделски производители.

3. Натуралното производство на домакинствата като елемент на скритата икономика

Изследването на бюджета на времето, проведено от Националния статистически институт през 2002 г., установява, че една значителна част от времето на хората се използва за създаване на продукт (стоки и услуги), който по различни причини не се отчита от официалната статистика и не се включва в брутният продукт на страната. Немалка група домакинствата повишават съществено своето благосъстояние чрез потреблението на такива продукти, създавани на практика *чрез неформална заетост*. Общо за трите обхванати групи дейности тя съставлява **49,5% от времето**, което изразходват за труд регламентирано заетите лица.

В подкрепа на това твърдение е и фактът, че в последните години натуралните доходи на домакинствата нарастват. По данни от изслед-

ването на домакинските бюджети, *остойностените натурални доходи на домакинствата възлизат на 20-25% от общия им доход.*

Според данните от изследването, средно на ден през цялата година едно анкетирано лице отделя за дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинството, по около 3 минути. Ако обаче се вземат предвид *само лицата, занимаващи се с такъв вид дейности*, то продължителността на изразходваното време е значително по-голяма – едно лице, занимаващо се с такъв вид дейност, изразходва **средно на ден 5½ часа.**

Към неформалната заетост са отнесени всички случаи, при които лицата са извършвали дейност (с продължителност над 2 часа), *неоформена с трудов договор.* От всички анкетирани лица над 15-годишна възраст **3,5% нямат официално сключени трудови договори**, но осъществяват трудова дейност, за която получават парично възнаграждение. Според данните от изследването всяко лице, което има неформална заетост, *отделя по 64 минути средно дневно* за този вид дейност. В относително изражение, изразходваното време за неформална трудова заетост съставлява **13% от среднодневното време** за труд на едно лице, заето във формалната икономика.

Над една трета от всички анкетирани лица отделят всеки ден време за отглеждане на селскостопански култури или животни. Лицата, занимаващи се с такива дейности, изразходват за това *средно дневно близо 4 часа*, което представлява **почти половината (49%)** от времето, отделяно за основната (регламентирана) трудова дейност. Макар и произвеждана за лична употреба, тази продукция е заместител на стоките, които би следвало да бъдат произведени и разпределени чрез каналите на общественото производство.

4. Скритата икономика и данъчното облагане

От гледна точка на укриването на данъчни и осигурителни задължения (ДОЗ) сивият сектор обхваща *заетостта и укритите обороти* при производството и реализацията предимно на позволени от закона стоки и услуги. Изследването разграничава *избягването* на ДОЗ от *укриването* на такива и отнася само второто към скритата икономика, тъй като то е свързано с неплащане на законно дължими данъци и осигуровки. По-конкретно, тук се изключват:

- нерегистрираната икономика, върху която формално не възниква ДОЗ, (т.е. криминализираните в някаква степен дейности);
- дейностите, чието неотчитане не се преследва от закона (като домашното производство, собствения ремонт и др.);
- законното избягване на ДОЗ, което не се основава на укриване на заетостта и реализирания оборот.

Защо съществува *масова нагласа* в България за укриване на данъци и защо страната ни е сред лидерите по размер на скритата икономика между страните– кандидатки за присъединяване? Без съмнение в България действат основните генератори на този феномен, характерни за всяка икономика: тежестта на данъчното бреме, неефективното прилагане на законите, административните бариери пред бизнеса и т.н. Налице са обаче и други, *типично български фактори* със силно въздействие, като например липсата на исторически традиции на пазарна и данъчна култура, кризата на доверието в държавността, остро недоволство от равнището на предоставяните обществени услуги и др.

Данъците и осигуровките са важна част от *обществения договор* между гражданите и тяхното правителство относно начина на финансиране на обществените услуги. Социологическите изследвания показват, че в огромната си част българските данъкоплатци *не вярват в този договор*, намират го за несправедлив и не искат да бъдат част от него. За разлика от повечето страни, в България на преден план излиза *чувството за несправедливост* на данъчната и осигурителна система, отколкото *оценката за непоносимост* на ДОЗ. Допитване на МБМД от м. юни 2003 г. показва, че 61% от големите данъкоплатци, 69% от гражданите и 74% от едноличните търговци намират данъчната система в България за несправедлива.

Административната и финансова тежест на ДОЗ, както и чувството за несправедливост на системата са *основни мотивационни фактори* на укриването на ДОЗ. Проучванията обаче показват, че главната причина да се избягват данъци е *ниският риск от справедливо възмездие*. Близко 2/3 от МСП и големите данъкоплатци в изследването на МБМД от 2003 г. оценяват като *малко вероятно човек да бъде разкрит*, ако укрива данъци. В същото време около 50% от респондентите са убедени, че дори да бъде разкрит, той може да намери начин да

постигне споразумение с данъчните служители за избягване на наказанието. България е типичен пример на страна с висока степен на избягване на данъците и с фактическа липса на санкционирани.

Според оценките на експертите на SG Group, Главна данъчна дирекция и Световната банка най-голяма е степента на укриването при данък печалба – при него събираемостта през 2002 г. е **около 55%**. Укриването на предприемаческия доход се осъществява чрез нерегистриране на продажби или чрез изкуствено завишаване на разходите. Това е най-разпространено при дребния бизнес, особено в сферата на търговията, услугите, строителството и др.

При ДДС събираемостта е значително по-висока (около 75% от предвиждания размер), но по своята абсолютна величина пропуснатите приходи са също толкова значителни. Освен чрез укриване на обороти често се прилагат схеми на документални измами за източване на ДДС, фиктивен износ и ниско оценен внос и т.н. В стойностно изражение най-големи са нереализираните приходи от осигуровки (резерв от над 1 млрд. лв. или *около 3% от БВП*), където събираемостта е оценена на около 75%.

Анкетното проучване на МБМД от 2003 г. установява, че 73% от големите данъкоплатци, 61% от МСП и 53% от гражданите смятат, че при **над половината от наетите лица** се укриват (в някаква степен) данъци и осигуровки. От работещите по формален договор **само 50%** потвърждават, че се осигуряват върху реалното си възнаграждение, а **30% декларират плащане на ДОЗ върху обявени възнаграждения, които са по-ниски от фактическите.**

Чрез опростяването на данъчната система, намаляване цената на доброволното спазване на разпоредбите ѝ заедно с усъвършенстването на механизмите за данъчен контрол се очаква реформата в приходната администрация да повиши събираемостта поне с **5%-ни пункта до 2008 г.** Това означава допълнителни приходи от **общо над 2 млрд. лв. през периода 2005-2008 г.** и допълнителни ежегодни приходи в порядъка на около 1 млрд. лв. след 2008 г. При равни други условия, по-ниските ставки биха спомогнали за допълнително снижаване дела на скритата икономика.

5. Скрытата икономика и контрабандата

Външната търговия е един от основните източници на доходи в скритата икономика чрез извършване на контрабандни операции и митнически измами. Оценки за техните мащаби могат да се получат по косвен път, но все пак даващи определена представа за размера на сивия сектор. Използваният метод за оценка на контрабандата е т.нар. **метод на огледалната статистика**. Той предполага *двупосочно сравнение на събирани за една и съща международна база митнически данни* – информацията за българския износ към дадена страна, отчетен в България, и информацията за същите стокови потоци, отчетени като внос от митническите служби на дадената страна. Аналогична двупосочна информация се съпоставя по отношение на вноса, отчитан от българските митници, и износа за България, обявен в страната-износител. Осъществените през 1998 г. огледални сравнения с Европейския съюз, с Македония (1998 и 1999 г.), с Германия (1999 и 2000 г.), с Украйна (1999 и 2000 г.) и с Югославия (2000 и 2001 г.) очертават основните „сиви зони“ на незаконния внос/износ.

Проучването за търговията с икономическата зона на ЕС *установява значителни разлики* както при съпоставката на българския износ със западноевропейския внос – **около \$375 млн. неотчетен български износ**, така и при сравняването на износа от ЕС с обявения в България внос – **около \$483 млн. неотчетен от българските митници внос от ЕС**. *Относително към обема на българския, респ. европейския износ, разликата възлиза на 15%, респ. 18% за външната търговия през 1998 г.* Разминаването е най-голямо при отчитането на вноса от Гърция (34% от стойността на внесените у нас гръцки стоки), Австрия (31%), Холандия (27%); процентът е висок и при Германия като основен европейски износител за България – 14%, като абсолютният обем на разликата е значителен (\$108 млн.).

Какви са основните източници на тези разлики? Интересен е случаят с външнотърговския обмен с Гърция. При вноса на гръцки стоки системните разлики през периода 1996-1998 г. достигат ниво **52%** и **44%** през периода 1994-95 г. Разликата през 1998 г. възлиза на **\$150 млн.** неотчетен от българските митници внос с гръцки произход. Тези разлики се дължат главно на 3 позиции: машини, апарати, механизми, части и др. (\$20млн.), облекла (\$13млн.), автомобили (\$10млн.).

Предполага се, че тези разлики са свързани с активността на нелегално пребиваващите в Гърция българи, които по данни на гръцкото Министерство на труда наброяват *между 50 и 80 хил. души*. Те изпращат на близките си в България *чрез неформални канали* не само валута, но и стоки. Разликата при отчитането на вноса в България от Германия и Австрия например се натрупва основно от позиция „автомобили“.

Стокообменът на България с Македония е твърде малък и е около \$120 млн. средно годишно за 1998 г. и 1999 г. Отчетени са разлики между обявения в България **износ за (13%) и внос от Македония (17%)** през 1998 г. и данните, регистрирани от македонските митници. Едва ли тези разминавания могат да се обяснят с методологически различия. Налице са парадоксални ситуации, при които дадена стокова група фигурира като износ от България, *но въобще липсва като внос в Македония*. „Изпаряването“ между двете граници през периода касае групите „минерални и химически торове“, „изделия за строителството“, „манганови руди и концентрати“, „керосин за реактивни двигатели“, „металургичен кокс“, „брашно от твърда пшеница“ и др.

Най-често установените различия при износа от Македония за България са свързани със *занижаването на обявената стойност* с цел намаляване на митническата облагаема стойност, касаещо основно вноса на дървен материал, феросплави, стоманени изделия. Тук отново фигурират стокови наличности, внесени в България, но липсващи като отчетен износ от Македония. Особено фрапиращ е случаят през 1999 г., когато у нас са внесени наливни бели вина за над \$3 млн., а според македонската митническа статистика от страната не е изнесен нито литър; подобна е ситуацията със скрапа, горещо валцованата ламарина и др.

6. Черната икономика и наркобизнесът

Информация от Националния център по наркомании е използвана за получаване на *експериментални разчети на нелегалното производство, дистрибуция и потреблението на наркотични вещества* и оценката на ефекта от тези дейности върху равнището на БВП за 2000 г. Данните показват, че е необходимо **увеличение на фактическото крайно потребление на домакинствата с 2,4% (и на БВП с 1,3%)**, дължащо се на оценената обща стойност на потребените наркотици.

Според световния опит, потвърден от български експерти, почти 90% от употребата на „мека дрога“ (канабис) в България е от редовни потребители. Преизчислен като количество, пазарът възлиза на около 4000-5000 кг годишно; при цена на дребно на 1кг между 800 лв. и 1000 лв. обемът на този пазар е между 3,2 млн. и 5 млн. лв. Оценката за продажбите на *синтетични наркотици* (амфетамини) е изключително затруднена поради силно неритмичната употреба и големите ценови различия по време и място (от 0,50 лв. до 15 лв. за доза). Като цяло стойностният обем на този пазар не надминава този на меките дроги.

Пазарът на „твърдата дрога“ (хероин) е практически изцяло под контрола на криминалните групировки. При средни разходи на едно лице от 10-15 лв. на ден и при 15-25 хил. наркозависими става дума за суми между 40 и 70 млн. лв. годишно. Оценката може да е чувствително завишена, тъй като зависимите невинаги успяват да употребяват ежедневно хероин. Като се има предвид това, максималните продажби от трите групи наркотици в България се оценяват на около **80 млн. лв. годишно.**

7. Търсенето на налични пари от икономиката в сянка

В настоящото изследване е направен опит за измерване на нерегистрираната икономическа активност в България чрез иконометричен модел на търсенето на пари в обръщение. По най-общи оценки българският икономически агент може да попадне в ситуация на безразличие при депозирането на получения доход в банкова сметка и заплащането на данък *едва в осем годишен хоризонт*. Дотогава има стимул да не прави това, като натрупва дохода под формата на налични пари и избягва заплащането на данък. Това е естествено, още повече като се има предвид ниската разкриваемост на данъчните нарушения и неефективността на администрацията при прилагането на законите.

Безспорно е, че парите в обръщение са предпочитаното транзакционно средство за обслужване на голяма част от дейностите в скритата икономика. Основният мотив за това е уникалното удобство да не се разкрива самоличността на приносителя при използването им, което затруднява тяхното проследяване. От тази гледна точка измерването на скритата икономическа активност чрез този модел се основава на

допусканията, че *цялата неотчетена икономическа дейност се обслужва само от налични пари* и единственият мотив за разплащане без банкови сметки е *укриването на паричните потоци с цел избягване на данъчните осигурителните задължения*. На основата на тези допускания скритата икономика е дефинирана като *съвкупност от всички транзакции, които се осъществяват с цел избягване заплащането на данъци и за това се използват налични банкноти в национална валута*. Приема се също, че скоростта на паричното обръщение в скрития сектор е идентично със скоростта в регистрираната икономика.

Проведен е иконометричен анализ на класически модел за дългосрочно търсене на банкноти. Той е основан на допускането, че между дохода (измерен чрез БВП), банкнотите в обръщение, инфлацията, лихвения процент и други променливи съществува дългосрочна връзка. Търсенето на налични пари е оценено чрез потребителските разходи на домакинствата като променлива-апроксиматор на размера на монетарните транзакции в икономиката. Коригиран е размерът на паричното обръщение чрез добавянето и на чуждестранната валута в наличност (банкнотите в евро и щатски долари).

След измерването на *теоретичното* търсене на пари (със и без данъчно облагане) е оценен *относителния дял на търсенето на налични пари, генерирано поради стимулите за избягване плащането на данъци*. Чрез този дял е получена и оценката за дела на неотчетения БВП, създаден в скритата икономика. За периода 1998–2002 г. се наблюдава снижаване на тримесечните оценки на този дял *от ниво 18% до около 8%*, като средната му стойност за периода е **10,9% от БВП**.

8. Скритата икономическа активност, оценена в националните макроикономически сметки на България

Официалните оценки за размера на ненаблюдаваната икономическа активност в България се разработват от Националния статистически институт в методологичната рамка на **Системата на националните сметки (СНС)**, която класифицира скритата икономика в четири основни категории. *Нелегалните производства* обхващат производството и дистрибуцията на забранени от закона продукти (стоки и услуги), както и разрешени от закона производствени дейности, упражнявани

от неоторизирани стопански субекти. *Икономически скритата производствена активност* обхваща легални производства, които остават неизвестни за държавната администрация поради различни причини – стремеж към избягване на данъчни и осигурителни задължения, неспазване на държавни стандарти и нормативи или просто отказ от регистриране, попълване и предоставяне на административни формуляри и статистически въпросници.

Типична за *неформалните дейности* е активността на самонаетите лица, упражняващите свободни професии, както и дейността на малки производствени единици с незначително ниво на заетост. За тези дейности са характерни ниското организационно-отчетно ниво, невъзможност за разграничаване на трудови от капиталови доходи, както и производствени отношения, основани на неформални социални контакти. Икономическите агенти, упражняващи такъв тип дейности, принадлежат изключително към институционалния сектор „Домакинства“. Скритата икономика включва и *статистически необхванати дейности*, причината за което се търси главно в несъвършенствата на статистическия инструментариум и инфраструктура за наблюдаване на стопанската активност.

Прилагането на производствения метод за оценка на националните сметки за 2000 г. дава като резултат **относителен дял на ненаблюдаваната икономика в БВП в размер на над 16%**, докато за периода 1998–2000 г. размерът на корекциите варира в границите *между 5% и 8% от БВП*. Главните източници на дооценката са свързани както с икономическите мотиви за укриване на производствените резултати (8%), така и с чисто статистическите проблеми при обхващането на стопанската дейност (5%). *Неформалните дейности на селскостопанските домакинства формират над 17%* от добавената стойност на отрасъл „селско стопанство“. По оценки за фирмите, неподали отчети за своята дейност, са осъществени екстраполационни дооценки на техния продукт въз основа на заетостта в тях. За периода 1998–2000 г. този тип дооценки варират в рамките **между 3,5% и 5% от БВП**. Преобладаващи тук са стопански единици от отраслите Търговия, Транспорт, Хотели и ресторанти – *между 2,2% и 3,2% от БВП*.

По метода на крайното потребление дооценката на БВП е в размер на **над 11%**, имаща за източник основно корекцията на крайното

потребление на домакинствата. Оценките за произведените/преработените от домакинствата селскостопански продукти за собствено потребление съставляват **около 6% от БВП и съответно 8% от крайното индивидуално потребление**. Близко 8% от добавената стойност на строителния отрасъл например се формира чрез строителство на собствени жилища от самите домакинства.

Типичен пример за получаването на дооценка е съпоставката на данните за *потребителските разходи на населението* от изследването на домакинските бюджети и *данните за продажбите от търговската мрежа на дребно*. Близко 20% от разходите за храна на домакинствата са реализирани извън сферата на формалното търговско посредничество (5% директно от домакинства-производители и 13% от открити щандове и сергии). Значителен е и дялът на неформалната търговия при нехранителните стоки – *една трета от разходите за облекло и обувки, над 10% от разходите за предмети за лична хигиена, близо 8% от разходите за домакински уреди и домашно обзавеждане*. Близко 90% от платените от населението услуги за текущ ремонт и поддържане на жилището произтичат от неформални взаимоотношения между домакинствата.

Друг източник на данни за оценка на ненаблюдаваната активност е *изследването на работната сила* на Националния статистически институт. Според него работещите без трудов договор са 110-120 хил. души, което представлява *около 5 % от наетите лица* в икономиката. Инегрирането на дохода на този контингент от работната сила в състава от икономически показатели дава като резултат дооценка в размер на **около 1,5% от БВП, съответно 3,5% от показателя „Компенсация на наетите лица** за всички отрасли и сектори. Изследването на работната сила е и основен източник на данни за оценка дейността на *самонаетите лица*. Резултатите показват, че **близо 10 % от заетите в икономиката упражняват свободни професии**. Общата дооценка за реализирания смесен доход от тези лица представлява **близо 2,3% от БВП** и 2,6% от общата добавена стойност на националната икономика. Трябва да се отбележи, че използването на тези данни вероятно дава подценени резултати поради общоизвестния факт, че равнището на декларираните доходи от упражнявани свободни професии при около 80% от случаите *не надвишава установения данъчно облагаем минимум*.

Информационното осигуряване на анализа чрез тези методи бе резултат от усилията на широк кръг експерти от Националния статистически институт, Националния осигурителен институт, Българската народна банка, Министерството на финансите, Агенцията за икономически анализи и прогнози, Центъра за изследване на демокрацията и Агенция „Витоша Рисърч“, имащи опит в проучването на различните проявления на скритата икономика. Макар и горепосочените методи да фокусират вниманието си върху различни измерения на скритата икономика, някои от тях частично се припокриват по отношение на оценяваната характеристика. Това определено се очертава като *предимство на изследването*, доколкото се получават независими оценки за даден показател от различни източници. Така бе получена *една широкоспектърна оценка* на размера на скритата икономика и покритията от нея дял в стопанската дейност на страната.

Безспорен е фактът, че мащабът на скритата икономика влияе негативно върху функционирането и развитието на легалния сектор, който се стреми да работи по правилата и нормите на закона. Определенето на обхвата и размера на „сивия“ сектор, както и изясняване на причините за неговото съществуване, *е крайно необходимо за подпомагане на държавната политика в тази насока*. Задълбоченият анализ и подробните резултати от него могат да бъдат особено полезен изходен пункт за набелязване на конкретни мерки, които могат да съдействат за ограничаване разпространението на скритата икономика и влиянието ѝ върху икономическо развитие на страната.

Увод

Процесът на преобразуване на икономическите отношения в нашата страна се характеризира не само с трудностите, присъщи на преходния период, но се съпътства и от редица сложни и противоречиви явления и процеси. Наред с определено положителните резултати от провеждането на икономическите реформи се наблюдават и редица негативни характеристики на българското стопанство: продължаващ застой в производството, свиване на инвестиционния процес, нисък жизнен стандарт, висока безработица, престъпност и пр.

Като една от заплахите за икономическата безопасност на страната все повече се очертава разширяващата се криминализация на икономическите отношения, включително възникващите тенденции на подчиняване на икономическата политика на държавата на специфични икономически интереси на определени криминални и полукриминални структури. За съжаление държавата в своята стопанска политика все още не отдава дължимото значение на тази част от бизнеса, която работи в черния сектор на икономиката.

Изследванията на икономиката в сянка придобиха особена популярност през последните двадесет години. Преди това тази област не влизаше в полезрението на икономистите, освен в случаите на обвързване на проблема с други феномени, като например търсенето на налични пари или фискалната политика. Процесът на преход към пазарна икономика, който започна в началото на 90-те години в страните

от Централна и Източна Европа, като че ли даде допълнителен тласък на изследванията в тази област може би поради оживяването на този феномен и дори превръщането му (в някои от тази група държави) в широко дискутиран политически въпрос. Другата причина за този ренесанс в страните от групата на индустриалните държави бе появата на видими признаци, че в някои от тях нерегистрираната икономическа активност придобива сравнително голям размер. Последното най-вероятно бе резултат от бързото нарастване дела на публичните разходи в икономическата активност през 60-те и 70-те години-процес, констатиран от Tanzi, Schuchnecht (1997).

Скритата икономика е не само сложно социалноикономическо явление, обхващащо цялата система от общественно-икономически структури и отношения. Тя е преди всичко *неконтролиран от обществото сектор на общественото възпроизводство*, при който публичната, частната и криминално придобитата собственост се използват с цел получаването на доходи, „скрити“ за органите на държавното управление и контрол. Скритата икономика е тясно свързана и преплетена с легалната икономика. „Предприемачите“ от сенчестия сектор се ползват при своята дейност от „услугите“ на държавата, нейните материално-веществени фактори, от работната ѝ сила, но без да влизат във официални взаимоотношения с държавата като стопански субект.

Скритата икономика съществуваше и в условията на командно-административната система за управление на стопанството. При развитието на пазарните отношения обаче тя получи галопиращо развитие и настоящите ѝ мащаби и проявление съществено се различават от тези преди началото на прехода. На практика размерът и тенденциите в развитието на скритата икономика до голяма степен зависят от състоянието и равнището на официалната (легалната) икономика. Това предопределя и различията по отношение на обхвата и структурата на скритата икономика между страните с развито пазарно стопанство, с по-бърз и успешен преход към него и със забавени социалноикономически реформи. За първата група страни е характерен стеснен обхват на скритата икономика, обусловен от прецизността на законодателната, контролната и съдебната системи. Проблемите в тези страни са свързани предимно с незаконната (криминална) икономика в сянка. Втората група включва страните от Централна Европа – Ун-

гария, Полша, Чехия, Словакия, официалните икономики на които се съпътстват със сравнително неголям дял на скритата икономика. По-сериозни са проблемите с обхвата и негативните ефекти от скритата икономика в страните от третата група (България, Румъния, Русия), в които години наред след началото на прехода реформи бяха предимно имитирани. Това създаде твърде благоприятна среда за разрастването на скритата икономика¹.

Относителният дял на скритата икономика, според някои оценки в света като цяло, се оценява на около 10-12% от БВП. В страните от „третия свят“ средно тя надхвърля 30-40%, а в икономиките в преход се колебае средно около 25-30%. Анализите показват, че когато делът на скрития сектор надхвърли смятаните за критични нива от 40-50% от БВП, влиянието му върху стопанския живот става толкова осезателно, че *противоречието между формалните и неформалните сфери на дейност се превръща от второстепенно в основно социалноикономическо противоречие*. Затова и проблемите със скритата икономика се определят като едни от най-важните за икономическия преход. Те продължават да стоят на дневен ред от гледна точка на тяхното разрешаване и днес, 14 години след началото на стопанските реформи.

Размерът на скритата икономика е фактор, който пряко влияе върху легалния сектор, работещ по правилата и нормите на закона. Затова определянето на нейния размер и обхват, дефинирането на причините за нейното съществуване и разширяване е крайно необходимо за подпомагане на държавната политика в тази насока. Задълбоченият анализ и подробните конкретни резултати от него могат да бъдат особено полезен изходен пункт за набелязване на конкретни мерки за ограничаване на нейното разпространение и влияние върху икономическо развитие на страната.

¹ Вж. по-подробно Стоянова К. и др. (1999), с.9.

ГЛАВА ПЪРВА

Аналитична рамка на изследването на скритата икономика

1. Понятие за скрита икономика

Скритата икономика е реално социалноикономическо явление, което се проявява под различна форма в стопанството на дадена страна. Правилното ѝ отразяване е възможно само чрез разкриване на голямото ѝ многообразие и изясняване съдържанието на всяко от нейните проявления. Определянето на нейните количествени параметри предполага най-напред *да се разкрие качествена ѝ природа*, като се изяснят първоначално съдържанието, формите на проявление и свързаните с това класифициране и структуриране, вкл. и на методите за нейното измерване.

Като основни цели на настоящия анализ бяха поставени:

- **изясняването на основните социалноикономически причини и фактори, които поражда феномена „скрита икономика“;**
- **получаването на конкретни оценки за величината на скритата икономика;**
- **очертването на основните социалноикономическите последици от нейното съществуване, заедно с перспективите**

за нейното разпространение в бъдеще.

По-конкретно, проведеният анализ на скритата икономика в България потърси отговори на следните основни въпроси:

- 1) какво е „скрита икономика“ – изясняване на съдържанието на понятието;
- 2) кои са факторите, влияещи върху развитието на скритата икономика;
- 3) кои са основните форми, средства и начини за укриване на неформалните дейности;
- 4) кои са отрицателните последици от скритата икономика;
- 5) има ли „положителни“ страни от наличието на скрита икономика;
- 6) какъв е делът на скритата икономика в България, измерен чрез група избрани методи – каква е степента на разпространение на скритата икономика (размерът на нейния дял в различните сектори на икономиката и относителният дял на заетите в нея);
- 7) какви могат да бъдат основните мерките за намаляване дела на скритата икономика;
- 8) какви са възможните прояви на скритата икономика в бъдеще.

През последното десетилетие у нас и в чужбина се забелязва нарастващо интерпретиране от страна на икономисти, социолози, журналисти, юристи и управленци на сравнително малко познатата терминология по отношение на скритата икономика. Тя често е определяна като: сива, скрита, нелегална, неформална, черна, сенческа, нерегистрирана, подземна, паралелна и пр. икономика. Недокрай прецизното уточняване на използвания понятиен апарат има своето обяснение в недостатъчното изясняване на същността на това явление и в многобройните методики за неговото измерване. В крайна сметка изучаването на скритата икономика трябва да се основава на коректното ѝ дефиниране. От една страна, това определение трябва да отразява общите черти на многобройните дейности, които се включват в термина „скрита икономика“, а от друга – да дава определени възможности за относително самостоятелно интерпретиране на някои от тези дейности.

Доста широкото разнообразие от термини се използва за огромен брой дефиниции, за повече или по-малко точни описания на този со-

циалноикономически феномен. В някои случаи един и същ термин се използва за различни концепции, а в други случаи различни категории се използват при представянето на една и съща идея.

Изясняването на понятийния апарат има за цел систематично да въведе читателя в усилията, упражнявани от редица икономисти в областта на скритата икономика, като разгледа използваните за това подходи. Те ще послужат като източник и ръководство при дефинирането на работните хипотези, подложени на проверка в емпиричните части на изследването.

Нека да започнем с уговорката, че, както констатира Bhattacharyya (1999), въпреки значителната по обем литература, посветена на нерегистрираната икономика на теоретично равнище, все още няма единство по редица базови въпроси. Първият и най-важен въпрос е **дефиницията на понятието „скрита икономика“**. Различни автори използват различни понятия, в това число нерегистрирана икономика, скрита икономика, сива икономика, икономика в сянка, черен пазар, неформална икономика и др. За нашите цели ще използваме понятията като взаимно заменяеми до момента, в който ще предложим на читателя точно определение. Втората констатация, до която ни доведе проучването на литературните източници, е *липсата на консенсус относно подходите за измерване на скритата икономика*. Последният дискуссионен въпрос е, *че не съществува единство в начина на интерпретиране на резултатите* от страна на учените–специалисти по икономическа теория.

Най-общо, както посочва Asea (1996), съществуват два главни подхода за обясняване и атакуване на феномена „скрита икономика“ и неговото влияние върху икономическото развитие. *Неокласическият подход* интерпретира неотчетената икономика като оптимална реакция на икономическите агенти на високото данъчно облагане и свръхрегулирането, наложено от държавата. *Интервенионистичният подход* разглежда скритата икономика като непълнота на пазара и посочва, че проблемът е особено изразен в страните в преход. Той предписва политика, насочена към ограничаване на нейното развитие чрез въвеждане на високи санкции поради силно негативното влияние на този феномен върху икономическия растеж.

Според Fleming, Roman & Farrell (2000) дефинирането на скритата икономика варира в различните изследвания, но общо то зави-

си от поставената от изследователя цел. Първият подход е наречен „определителен“ поради това, че той разглежда скритата икономика като *неотчетена активност*. Вторият подход формулира конкретните поведенчески характеристики на феномена. Това различие във формулировките води до разминавания в обхвата на определенията. Въпреки посочените различия всички определения на икономиката в сянка разграничават няколко компонента:

- (1) криминален
- (2) неформален
- (3) домашен, и
- (4) неотчетен.

В зависимост от използваната методология за измерване различните автори използват различни дефиниции. Поради това, за да бъдат обхванати всички определения, е необходим преглед на най-разпространените в литературата методи за измерване заедно с резюме на техните основни особености и недостатъци.

1.1. Основни дефиниции за „скрита икономика“

Както бе посочено, съществуват множество дефиниции свързани с определянето на понятието за скрита икономика². Някои от тях са:

- ***Подземна икономика***

Тя обхваща създаването на продукти или осигуряването на услуги, чието производство не е забранено от закона, но е преднамерено скрито от обществените власти – данъчни, митнически, социални, статистически и др. (Rajevski, Zienkowski, 1994).

- ***Сенчеста икономика***

Тя е дейност, в резултат на която по финансови съображения получаването на определени приходи не става известно на държавните органи (Каземир, 1993).

- ***Незаконна икономика***

Тя включва тези видове предприемачество, които са забранени от закона (Каземир, 1993). Незаконната икономика произвежда такива продукти или осигурява такива услуги, чието производство, продажби или разпространение е обикновено забранено от закона (Rajevski, Zienkowski, 1994).

² Вж. Манолов, В., А.Куманова (1996), с.52-53.

- **Неформален сектор**

Неформалният сектор се приема като съвкупност от дейности, осъществени поради необходимостта да се търси собствено препитание поради факта, че другите сектори на икономиката (селско стопанство, едри модерни предприятия, обществено-административни дейности) не са в състояние да наемат работна сила с темповете, с които тя расте и се предлага (Доклад на Статистическия отдел, 1992). Неформалната икономика включва производствени дейности, които не са обхванати от статистиката или от данъчните и митническите власти (Mogensen, 1992).

- **Черна икономика**

Черната икономика обхваща неотчетено производство от регистрирани предприятия с цел избягване на данъци, както и продукцията на нерегистрирани производствени единици (Willard, 1992).

- **Скрита икономика**

Скритата икономика включва недеklarираното законно производство на стоки и услуги, производството на незаконни стоки и услуги и доходите от кражби на работното място (Blades, 1992).

Към посочените по-горе термини и дефиниции можем да прибавим и определението³ за **икономика в сянка**, която по своята най-обща същност обхваща *всички дейности, които по един или друг начин са в противоречие с нормативната уредба на държавата*. Според авторите на цитираното изследване структурата на икономиката в сянка в България включва по-конкретно три основни вида дейности. Те са подредени във възходяща линия по отношение на техните отрицателни ефекти върху официалната икономика:

1. **Неформална икономика (законна)** – понастоящем не се изисква дейностите в нея да се наблюдават от статистическите органи и отчитат в БВП. Необходимо е обаче да се състави адекватна методика за нейното количествено измерване и включване в БВП.
2. **Сива икономика (полузаконна)** – легална икономика, но с елементи на икономика в сянка (упражнява се от фирми без лиценз, нерегистриращи изцяло своя оборот, приходи, заети и др., но същевременно представящи завишена информация за разходите си, т.е. осъществяващи финансови и стопански ма-

³ Вж. по-подробно Стоянова К. и др. (1999), с.11.

нипулации, заобикалящи закона).

3. **Черна икономика (незаконна)** – забранени от закона дейности в сферата на производството, размяната и потреблението, които в преобладаващите случаи имат криминален характер. От обхвата на черната икономика е целесъобразно да се отдели и постави под специално наблюдение корупцията, за която би могло да се каже, че е специфичен вид икономика под дебела сянка.

Дори това бегло изброяване само на част от многобройните определения за този социалноикономически феномен, съпътстващ всички стопанства, показва, че става въпрос за множество различни негови аспекти. Наистина на практика е доста трудно да се определят границите на това сложно социалноикономическо явление. Според експертите на Националния статистически институт⁴ най-подходящ от статистическа гледна точка е терминът „скрита икономика“, защото се отнася за *отчетно необхванато, скрито икономическо явление*. Резюмирайки опитите за формулирането на категорията „скрита икономика“, тя може да бъде описана на базата на два основни критерия:

- занижени или скрити от отчетност доходи в разрешената икономическа дейност;
- доходи от незаконна дейност.

Първият критерий ни насочва към дефинициите за сенчеста, неофициална, нерегистрирана и т.н. икономика. Според този критерий в скритата икономика трябва да се включат укритите по различни причини доходи от законната икономика, а също и незаплатената работа, извършвана в домашното стопанство, работата за съседи и обществени организации и пр.

Вторият критерий ни насочва към определенията за нелегална, незаконна, черна, подземна и пр. икономика, като тук се включват наркобизнесът, проституцията, контрабандата, бизнесът с крадени автомобили и други видове престъпна дейност.

1.2. Основни критерии за формулиране на скритата икономика⁵

Най-често при формулиране на понятието „скрита икономика“ се из-

⁴ Вж. Манолов В., А. Куманова (1996), 53–59.

⁵ Вж. пак там

ползват следните критерии: *фискален, икономически (пазарен), юридически и статистически*.

Фискалният критерий ограничава скрития сектор до дейности, които в противоречие с данъчните наредби не са отчетени от финансовите органи. Дейностите са скрити, ако например една компания укрива част от своите продажби от финансовите органи.

Използването на **икономическия (пазарен) критерий** слага ударението върху различието между платими и неплатими услуги. По този критерий скритият сектор обхваща домашните дейности (т.нар. дейност „направи си сам“) и доброволно положения труд. Подобни дейности като правило се дефинират като „паралелни“.

Според **юридическия критерий** терминът „скрита“ се използва за описание на дейност, намираща се в конфликт със закона. Такива незаконни дейности обхващат например наркобизнеса, търговията с крадени автомобили и вещи и др.

Статистическият критерий разграничава дейностите, които би трябвало, но не са обхванати от официалната статистика. Онази част от икономиката, за която *напълно липсва* статистическа информация, е третирана като скрита и статистически ненаблюдавана. Тя включва огромна част от смятаната за неофициална икономика, за която е характерно желанието да бъде избегнато наблюдението, плюс малка част от официалната икономика. Този втори елемент не може да бъде изследван поради наличието на стопански субекти, които *не са регистрирани* или поради това, че регистрите не са били актуализирани, или пък са били актуализирани едва след като изследването е било проведено.

2. Методи за изследване на скритата (включително неформалната) икономика

2.1. Преки методи

Преките методи се основават на извадкови проучвания на икономическите субекти, за които се предполага, че са свързани с недеklarирана стопанска дейност. Практически тези методи са основани на резултатите от провеждането на извадкови наблюдения за неспазването на данъчното законодателство.

Описаният от Feinstein (1999) метод е добър пример за практическото приложение на този подход чрез провеждането на програмата TCMP на IRS⁶. Първият и основен недостатък на подобни програми е тяхната висока цена. Поради това, че наблюдението има извадков характер, вероятността да бъдат реализирани пропуски е сравнително голяма. Този метод не може да се приложи в случаите, в които е невъзможно да се осъществят наблюдения за неспазване на данъчното законодателство поради това, че източниците на доход са изцяло недокументирани.

2.2. *Непреки (косвени) методи*⁷

За косвените методи е общовалиден подходът за използване на официалните данни за структурата и динамиката на икономическите характеристики с цел количествена оценка на обхвата (обема) на продукцията, произведена от скритата икономика. Разработени са и прилагани в световната практика значително множество косвени методи, за основните от които предлагаме кратко описание на тяхната същност и принципи за оценка на размера на скритата икономика.

а) Метод на отклонението на дохода от разхода

Този метод е известен още като „балансиране на ресурса и използването“, т.е. основан е на измерване на скритата икономика чрез статистиката на националния доход. В основата си той е свързан с трите подхода за измерване на БВП: производствен, по елементи на крайното използване и по елементи на дохода. Първият подход обръща по-голямо внимание на материалните потоци на производствената система, вторият се свързва с паричните потоци на икономическата система откъм разходната им страна, а третият ги разглежда откъм доходната им страна.

Разликата между измерения БВП чрез агрегираните разходи и БВП чрез реализираните доходи е една конкретна възможност за *пряка съпоставка на възможните несъответствия*. По принцип, статисти-

⁶ Taxpayer Compliance Measurement Program (TCMP) of Internal Revenue Service (IRS) – наименование на Данъчната администрация в САЩ

⁷ По подробно за някои от косвените методи вж. Куманова А., Ю. Антонова (1997), 68–74.

чески регистрираните доходи са по-ниски от регистрираните разходи, което сигнализира за наличието на нерегистрирана икономическа активност. Основен недостатък на този метод, както посочва и Schneider (1986), е, че на практика е трудно да се разграничат компонентите на тази разлика. Те могат да бъдат резултат не само от нерегистрирана икономическа активност, но и от други източници, като например поради грешка в статистическите измервания.

Този традиционен метод за балансиране на БВП не е създаден специално за оценка на скритата икономика. Спорен обаче е въпросът дали различията между трите подхода се дължат на някакъв вид неотчитане и доколко това явление може да бъде описано като „скрита“ дейност. Препоръчва се, преди да се пристъпи към този метод, да се приложат и други техники за оценка на скритата икономика. Методът не е универсален за всички страни в преход, но се прилага в Чехия, България и някои други държави.

б) Монетарен подход за измерване размера на скритата икономика

Този подход е основан на съпоставката между движението на банкнотите и на отчетения стокооборот в страната при отчитане на нивото на инфлация. Той използва група методи, основаващи се на индекси от сферата на паричното обръщение. Те са едни от най-разпространените и преследват улавянето на следите, оставени от скритата стопанска дейност в областта на паричното обръщение. Общовалидно за тях е предположението, че дейностите, извършвани в рамките на скритата икономика, *се обслужват от използването на налични пари*. От друга страна, величината на наличните пари, необходими за производството и обръщението на БВП, проявява известна стабилност в краткосрочен и средносрочен период (това се отнася особено за нормално функциониращите пазарни икономики). Съпоставянето на действителната парична маса с необходимата за обръщението на отчетения БВП е свързано с факта, че разликата между тях се отнася за сметка на „скритата икономика“ и може да се използва като индекс за нейната интензивност.

в) Транзакционен метод

Feige разработва този метод в две свои публикации (Feige, 1979 и Feige, 1982). Изходна точка при него е теоретичното уравнение на Фишер, което свързва количеството пари и скоростта на тяхното обръщение с равнището на цените и обема на продукцията. Тя се представя чрез Брутния национален продукт, който измерва нетната добавена стойност, произведена чрез средства за производство, домицилирани в страната.

За да се достигне до оценка на нерегистрираната активност, са необходими допускания за (1) скоростта на парично обръщение и (2) за връзката между общия обем на фактическите транзакции и тези, регистрирани чрез БНП. Feige допуска, първо, че в определена базисна година скрита икономика не съществува и, второ, че отношението общ обем транзакции / БНП остава постоянно във времето. Именно в тези две допускания се съсредоточават и недостатъците на подхода. Първо, необходима е прецизна информация за общия обем на транзакциите, което е трудно постижимо при транзакциите в наличност (чрез банкноти). Второ, възможно е съотношението скрита икономическа активност / БНП да е нестабилно (да се променя) във времето.

г) Метод на отклонението на реалната от официалната заетост

Този метод е основан на оценката на скритата икономика чрез участието на работната сила в нейните дейности. Трудът е важен фактор във всяка производствена функция и чрез измерване на разликата между официално измерената и действителната заетост може (при определени допускания за производителността на труда) да се направи извод за съотношението регистрирана/нерегистрирана добавена стойност. Например Schneider (1986) посочва, че намаляване на регистрираното икономическо активно население води до увеличаване на нерегистрираната икономическа активност. Това заключение е основано на допускането, че икономически активното население остава постоянно. Именно то е основният недостатък на подхода поради това, че е възможно например регистрирано икономически активно население също да осъществява нерегистрирана дейност.

При този метод на практика се прави предположението, че официалният процент на заетостта на населението се различава (е по-малък) от действителния в националната икономика. Получената разлика се дължи на функционирането на скритата икономика, за която е характерно наличието на недеklarирани работни места. Като основа за сравняване на дела на заетите се приема друга държава с подобна икономическа структура, или същата държава, но от определен период (година), през който се смята, че не е съществувал скрит сектор (или е съществувал, но с по-нисък относителен дял). Теоретичните възражения, които поражда такъв изследователски подход, както и чисто изчислителните трудности при реализацията му, ограничават значително неговото приложение.

Модифициран вариант на този метод е т. нар. **италиански метод**, чиято същност се състои в съпоставянето на оценките по заетостта от въпросници, измерващи производствената дейност, с допълнителни източници на данни за заетостта, по-специално от наблюдения на работната сила и преброяването на населението. Този метод държи сметка както за съзнателното занижаване на данните от регистрираните производствени единици, така и за оценяването на общия разход на труд в националната икономика. По този начин се оценява размерът на добавената стойност, създадена от нерегистрираните стопански единици. Допълнителната оценка за коригиране на занижените отчетни данни, получени от малките предприятия, се прави въз основа на т.нар. *метод на Франц*. Италианският метод се използва в редица страни като Полша, Румъния, Литва, Македония, Словения.

д) *Унгарски метод*

Този метод има за отправна точка факта, че данните за работната заплата и възнагражденията се занижават с цел да се избегне плащането на вноски за социално осигуряване. Първата му стъпка включва коригиране на официално отчетените данни от всички (дори от държавните) фирми поради това занижаване. На втората стъпка се правят оценки за добавената стойност на частните фирми и едноличните търговци (с еднородна дейност), като се използват тези коригирани данни от официалните отчети и информацията от бизнес-регистъра за броя на частните фирми и малките (обикновено некорпорирани) предпри-

ятия от сектор „Домакинства“. Тук вниманието е насочено *по-скоро към добавената стойност*, отколкото към продукцията и предположенията са, че възнагражденията в частния сектор са значително (около 3,5 пъти) по-високи от тези в държавния. Измерванията показват, че над 1/3 от доходите на българина са официално недеklarирани. Подобни или сходни методи се използват в България и Полша.

е) Метод за оценка на продукцията на домакинствата

Оценки за продукцията на домакинствата за собствено крайно потребление са правени още при разработките на баланса на народното стопанство, т.е. това не е новост за българската статистика. При този метод се оценява само частта от продукцията на домашното стопанство, която се продава. Основен източник на информация са наблюденията на домакинските бюджети, балансите на селскостопанските продукти и статистиката на цените. Голяма част от продукцията на домакинствата се консумира от самите тях – или като собствено крайно потребление, или за продажба от едно домакинство на друго. Част от продукцията може да бъде купена като междинно потребление, или ако е предмет, да бъде продадена на туристи и да се разглежда като износ. Този метод се прилага до известна степен от почти всички страни в преход и по-цялостно от Румъния, Полша, Естония и Литва.

ж) Метод, основаващ се на разходите на домакинствата

Използването на наблюдението на домакинските бюджети от гледна точка на разходите на домакинствата за покупка на стоки и услуги, а не на ресурси, е също метод за измерването на нерегистрираните дейности. Информацията от домакинските бюджети е до известна степен изкривена, признават дори специалистите от Националния статистически институт. Те посочват като най-важната причина за това погрешната методика, по която се събират данните от страната. Доскоро само 3000 домакинства предоставяха информация за месечните си доходи и разходи. За ежедневното им описване те получаваха 2500 стари лева на месец. На практика само най-бедните домакинства попълваха тези данни в домакинските бюджетни книжки. От 2000 г. вече наблюдаваните домакинства са 6000, но за да бъдат

полезни данните е необходимо изследваните домакинства да повтарят панела на домакинствата, който се получава при преброяването на населението.

Като най-очевиден и разпространен вид за неформална дейност се посочва увеличаването на броя на малките магазинчета. Направен е опит чрез домакинските бюджети да се определи съотношението между покупките в големите (вкл. държавни) магазини и в частните магазинчета, като и по този начин да се получи една оценка на обема на дейността им. Немаловажно тук е предположението за относителното равнище на цените и надценката в двата вида магазини. Предполага се, че големите магазини продават предимно стоки от местно производство, докато дребните търговци – стоки от внос. Този подход се използва предимно за оценки в търговията на дребно.

з) Оценка на скритата икономика чрез потреблението на електричество

Kaufmann, Kaliberda (1996) са пионери на този метод. Той е основан на констатацията, че електрическата енергия е основен ресурс при всеки производствен процес. Поради това нарастването на потреблението на електрическа енергия следва да е обвързано с нарастване на икономическата активност. Моделът е базиран на допускането, че нарастването на потреблението на електричество, което не може да бъде обяснено с регистрирана икономическа активност, е резултат от нерегистрирана икономическа активност.

Основната критика към модела е, че в остатъчното потребление на електрическа енергия могат да се съдържат няколко компонента, например по-висока енергийна интензивност на икономиката, която да е свързана с амортизация на енергопреносната система, или трайно преминаване от друг източник на енергия към електричество.

Втори недостатък е, че единствено индустриалната активност се нуждае от чувствително повече енергия, за да генерира добавена стойност. Някои сектори на икономиката, като услуги и селско стопанство, не се нуждаят от електрическа енергия, за да повишат значително добавената стойност. В развитите икономики секторът на услугите например отбелязва все по-голям относителен ръст спрямо индустрията

и неговият дял не само че е по-голям, но и продължава устойчиво да нараства. Това прави този метод приложим за оценки, които са фокусирани главно върху енергоинтензивни сектори на индустрията.

и) Метод на анкетното наблюдение

Той е известен още като *метод на експертните оценки*. Целта на анкетното наблюдение е да се събере по-пълна информация относно различни аспекти на изследваното явление: причини за появата, източници и обхват, разпространение сред стопанските субекти, начини за борба срещу явлението и др. Независимо че като практика тези наблюдения нямат представителен характер, анкетите дават възможност да се сравняват оценките за скритата икономика, формирани по мненията на анкетираните експерти и разчетите по останалите методи.

й) Метод на огледалната статистика

Той представлява сравнителен анализ на митническия контрол и регистрация на вноса и износа с дадена страна, например съпоставяне на българската документация за изнесената продукция например за Русия, и руските документи по вноса от България, и обратно. Този метод е особено перспективен, но изисква сериозно сътрудничество между митническите власти. Освен на базата на сравняване данните на националните статистики, възможно е чрез обмяната на ежедневна информация и съвместното приключване на дневниците българските митничари и тези от съседните държави веднага да съпоставят информацията за напусналите България превозни средства с рискови стоки и влезналите в съседните страни.

к) Мониторинг на пресата

Чрез този подход не се измерва конкретният размер на скритата икономика, а по-скоро се допълва в съдържателно отношение описанието на явлението. Същевременно не се изключват и данните, които носят определени журналистически разследвания на проблема, осо-

бено що се касае до наркобизнеса, проституцията, нелегалната емиграция и пр.

л) Наблюдение на градските, извънградските пазари и тържищата

Чрез този метод на практика се обхваща един сектор на скритата икономика, който е свързан с отраслите „търговия“ и „селско стопанство“. Официалната статистика засега не успява да отчете цялата продукция в селското стопанство, включително и поради факта, че в регистъра на селските стопанства са налице значителни непълноти. Затова чрез наблюдаването на градските и извънградските пазари до известна степен може да се даде отговор на въпроса за размера на скритата част от продажбите за посочените по-горе сектори.

3. Източници, обуславящи развитието и обхвата на скритата икономика

Източниците, обуславящи развитието и обхвата на скритата икономика, са свързани както с криминални, така и с легални типове взаимоотношения между стопанските субекти и гражданите.

Първият източник – това са самостоятелните икономически отношения между отделните граждани и техните неформални обединения. Подобно неформално взаимодействие цели удовлетворяването на личните им потребности, които не се регистрират официално, респ. не се установяват от държавата. Посочените отношения на практика се явяват *ответна реакция на гражданите срещу пробойните в стопанския механизъм*, игнориращи техните нужди и потребности. Типичен пример за подобен тип взаимоотношения е домашното стопанство. Към този първи източник за развитие на скритата икономика се включват преди всичко:

- слабостта на финансовите и данъчните служби, невъзпрепятстваша и дори „стимулираща“ отклоняването от данъчни задължения;
- недостатъчното развитие на пазарните отношения, принуждаващо предприемачите и гражданите да търсят неформални (в редица случаи и незаконни) източници на доходи;

- прекомерната административна регулация и свръхконтрол на икономическите взаимоотношения;
- липсата на дългосрочна икономическа политика на държавата по отношение на данъкоплатците.

Вторият източник – той се свързва с наложилата се система на неформални и в различна степен фиктивни икономически взаимоотношения. Те осигуряват удовлетворяването на користни интереси за сметка на несъвършенствата в регламентациите на действащата стопанска система.

Някои автори⁸ към този източник дефинират два типа икономически отношения. Първият определят като **неформална икономика**, под която разбират икономическа дейност, основана на неформалните междуличностни връзки. Най-голямата опасност на този тип взаимоотношения се крие във факта, че се получава срастване на бизнеса с административния апарат, т.е. с държавните чиновници, нарастване на корупцията и се практикува лобиране в интерес на отделни предприемачи. В резултат на това част от бизнеса получава благоприятни условия („преференции“) за своята дейност в сферата на данъчното облагане, разпределението на капиталите, достъпа до суровинни ресурси и пр. Всичко това води до ситуация, при която държавата губи контрол върху икономическите процеси в страната.

Вторият, **фиктивната икономика**, е сходен по своята същност с неформалната икономика. При нея „светлата“ част от икономическата дейност се явява изцяло или частично фиктивна и служи като прикритие за осъществяване на фактическата сива дейност. Типичен пример за фиктивна икономика са невъзвръщаемите кредити, отпуснати от финансовите институции.

Третият източник (**черната икономика**) е свързан със системата на криминалните отношения. Той се базира на злоупотребите със служебното положение или користното насилствено навлизане в производствената и разпределителна сфери на икономиката, т.е. незаконната производствена дейност. Тук се отнасят всички видове дейности, които са изцяло изключени от официалния икономически живот, доколкото се смятат за несъвместими с него. Към този тип икономически взаимоотношения се отнасят користните дължностни и стопански

⁸ Вж. Олейник, Н.А. (2000), с.161.

престъпления, рекетът, наркобизнесът, хазартните игри, проституцията, грабежите и кражби на лично имущество и пр.

4. Основни насоки за изследване на скритата икономика в България

4.1. Обхват и работни дефиниции

Настоящото изследване е фокусирано върху скритата икономика в България като характерно явление за пазарния преход и имащо значително влияние върху икономическото състояние и развитие на страната. Най-общо, то поставя акцент върху основните области на ненаблюдавана икономическа активност, съставляващи обхвата на скритата икономика. Такива са следните дейности:

а) Нелегални дейности

Такива дейности обхващат:

- производството и дистрибуцията на продукти и услуги, забранени от закона;
- производствени дейности, които принципно са разрешени от закона, но се упражняват от официално неоторизирани за тях стопански субекти.

Така към нелегалните дейности се включват определен кръг стопански дейности, като организирането на хазартни игри без лиценз, производството и търговията с филмови копия, звукозаписи, печатни издания и компютърен софтуер без заплатени авторски права и др.

б) Икономически скрита производствена дейност

Такива дейности са свързани с:

- укриването на реализирани доходи с цел избягване на данъчно облагане;
- избягване плащането на социалноосигурителни вноски;
- неспазването на държавни стандарти и нормативи, свързани с производствения процес (минимален размер на заплащането,

максимална продължителност на работно време, минимални условия за безопасност на труда и др.);

- отказ от регистриране на стопанската единица, осъществяваща съответната дейност;
- отказ от попълване и предоставяне на административни формуляри, статистически въпросници и друга официална документация, и т.н.

Такъв вид дейности са свързани с домашното стопанство като основен елемент на неформалната икономика, чрез който се създава продукцията (стоки и услуги) за собствено потребление. Те се оценяват чрез времето за полагане на труд в натуралното стопанство, както и чрез анкетни проучвания сред населението и бизнеса.

4.2. Използвани подходи за анализ

Едва ли е възможно да бъдат приложени всички от описаните по-горе аналитични подходи, още повече, че някои от тях са близки по своята същност и биха дали идентични резултати. В рамките на настоящото изследване са използвани някои от тях, като е постигнато оптималното им адаптиране към българските условия. Тук ограниченията на изследователските подходи са свързани с липсата на надеждна информация, както и редица институционални и организационни затруднения. Те лишават определени методи от практическата възможност за тяхното използване и същевременно формират рамката за приложение на онези изследователски подходи, които могат в различна степен успешно да бъдат адаптирани за оценка на размера на скритата икономика в България.

Както бе посочено, скритата икономика има многообразни проявления особено в условията на пазарна трансформация, осъществявана в страните от ЦИЕ и в частност България. Проведеният анализ бе ориентиран към оценка на нейния размер в *някои основни измерения*, които в една или друга степен бяха определени като реалистични изследователски цели. За целта бяха използвани следните адаптирани изследователски подходи, за които е налице българска практика в годините на прехода:

а) *Метод на отклонението на дохода от разхода*, прилаган от експертите на Националния статистически институт за доценка (прецизиране) на размера на произведения БВП.

б) *Транзакционен метод*, прилаган от експертите на Българската народна банка за оценка на транзакциите в брой, обслужващи скритата икономика.

в) *Метод на трудовата заетост*, прилаган в Националния статистически институт и Националния осигурителен институт за оценка на отклонението на фактическата от официалната (регистрирана) заетост.

г) *Метод за оценка на натуралното производство*, използван при анкетните проучвания на Националния статистически институт (домакински бюджети, „бюджет на времето“) и други агенции, провеждащи извадкови изследвания сред населението.

д) *Метод на анкетното наблюдение*, използван за получаване на представителни оценки за определени измерения на скритата икономика въз основа на личните наблюдения и опит на респондентите.

е) *Метод на огледалната статистика*, използван за сравнителен анализ и оценка на контрабандата с някои основни външнотърговски партньори на страната.

4.3. Основни измерения на скритата икономика

Горепосочените изследователски методи фокусират вниманието си върху различни измерения на скритата икономика, като някои от тях частично се припокриват по отношение на оценяваната характеристика. Това определено следва да се смята за *предимство* на изследването, доколкото се получават независими оценки за даден показател от различни източници. Интересът тук е насочен към следните измерения на скритата икономика:

а) *Икономически скрита производствена дейност*

Тази дейност е оценена чрез следните измерения:

- укриване на фактически реализирани приходи;
- укриване на фактически реализирани доходи;
- нерегистриране на трудови договори за наетите лица;
- избягване плащането на социално-осигурителни вноски;
- избягване на лично подоходно данъчно облагане;

- избягване на корпоративно данъчно облагане;
- избягване на митническо облагане;
- непопълване/непредоставяне на формуляри, данъчни/статистически въпросници и друго официално документиране на стопанската дейност.

б) Неформална икономическа активност

- трудово участие в дейности от натуралната икономика;
- произведена продукция (стоки, услуги) за собствено потребление.

в) Нелегални дейности

- производство / дистрибуция на забранена от закона продукция;
- производство / дистрибуция на продукция от нерегистрирани стопански субекти.

Макар и сериозен изследователски проблем, информационното осигуряване на анализа на тези измерения бе резултат от усилията на широк кръг експерти от Националния статистически институт, Националния осигурителен институт, Българската народна банка, Министерство на финансите, Агенцията за икономически анализи и прогнози, Центъра за изследване на демокрацията и Агенция „Витоша Рисърч“, имащи опит в проучването на скритата икономика в различни нейни аспекти. Направен бе опит за получаване на възможно най-широкоспектърна оценка на размера на скритата икономика и покривания от нея дял в стопанската дейност на страната. Тези усилия ще продължат при задълбочаване на анализа, прецизиране на изследователските инструменти и ориентирането към най-надеждните методи и изследователски подходи.

ГЛАВА ВТОРА

Скритата икономика в България: характеристика, структура и размери

1. Оценки на размера на скритата икономика в БВП през 90-те години

През 90-те години Националният статистически институт неколкратно разработва оценки на размера на скритата икономика на макроикономическо равнище. Още в началото на икономическите реформи България се нарежда на едно от първите места сред страните в преход по размер на скритата икономика. В табл.1 са представени в сравнителен план някои оценки за дяловете на сивата икономика, обхваната и необхваната при дооценката на БВП за 1993 г.⁹

ТАБЛИЦА 1: ДЯЛ НА СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БВП, 1993 Г.

Страни	% на производството от СИ, включ. в БВП	% на пр-вото от СИ, невключено в БВП	Промяна след 1993 г.
Русия	19,2	–	известно намаление същото или леко покачване
Унгария	12,0	18	
България	16,8	над 10	няма промяна

Източник: сп. Статистика, бр. 2/1997 г., с. 68

⁹ Оценките се разработват от експертите на отдел „Национални сметки и баланси“ на Националният статистически институт (Вж. Куманова, А. (1997), с.68).

Оценката за 1993 г. е направена въз основа на:

1. Дооценка на занижените отчетни данни, получени от частните фирми. Измерването на дейността на частния сектор и съпътстващата го „скрита икономика“ е свързано както с установяване броя на отчетелите и неотчетелите се частни фирми, така и с проверка на достоверността на получените отчети, независимо дали тези фирми принадлежат към формалния или неформалния частен сектор.
2. Оценка за дейността на неотчетелите се частни фирми. През 1993 г. използваният подход за оценка на дейността на частния сектор е разширен, като освен за регистриралите и отчетелите се частни фирми е направена експертна оценка за регистриралите и неотчетелите се действащи частни фирми.

Броят на тези фирми е актуализиран чрез проучване, проведено от териториалните статистически бюра и установяващо броя на замразилите дейността си частни фирми, като същите не са били включени в оценката. Установяването на относителната достоверност на експертните оценки за неотчетелите се фирми става възможно чрез съставянето на таблици от типа „Ресурс-Използване“, основаващи се на независими един от друг източници на информация по отношение на ресурса и използването на създадения продукт.

Интересни са резултатите от експертното измерване на сивия сектор през 1996 г. от Националния статистически институт. Според него дялът на скритата икономика тогава е бил около 27,8%, а оценката за предвижданията за следващата година (1997 г.) е около 31,2% дял на скритата икономика в БВП. Според експертните оценки най-разпространените форми на укриване на доходи са свързани с нерегистрирането на част от приходите от продажби, с отчитането на недействителни разходи на фирмата и неотразяването на заплатите на служителите в счетоводните документи.

Изследването на Националния статистически институт относно скритата икономика за 1998 г. показва, че дялът ѝ в БВП е 22%. Основният инструмент, чрез който статистиката се опитва да обхване дейностите в сивата икономика, е националният регистър „Булстат“, с чиято помощ стремежът е да се обхванат всички стопански субекти. Резултатите показват, че около 160 000 фирми, които фигурират в този регистър, ги няма в данъчния регистър или обратно. Това не са прос-

то грешки в регистрите, а е *действителен брой стопански субекти*, които не са се регистрирали по някакви техни съображения. Вторият стълб в измерването на скритата икономика е изследването на домакинските бюджети (сега се наблюдават 6000 домакинства). Третият основен подход е свързан с италианския метод на измерване на скритата икономика чрез сравняване между заетостта и безработицата.

2. Скритата икономика и доходи от труд*

Един от най-често използваните измерители на скритата икономика е делът на ненаблюдавания БВП в стойността на показателя, обявяван от официалните източници. Тъй като БВП представлява доход, генериран от агентите в дадена икономика, то той може да бъде разделен на две основни групи – *ненаблюдаван (необявен) доход от труд* и *ненаблюдаван доход от предприемаческа дейност*. Начините за необявяване на доходи от труд са преди всичко два:

- чрез работа на постоянно или временно работно място без трудов договор;
- чрез изплащане (съответно получаване от работниците) на трудови възнаграждения, които надвишават официално декларираните такива в официални счетоводни, статистически или друг тип документи.

Работата на граждански договор, хонорар и пр. (дори и в случаите, когато поради някакви изисквания на нормативната уредба подобен характер на трудова заетост изисква сключването на трудов договор) не би представлявало начин за укриване на доходи, ако реално изплатените суми отговарят на обявените от фирмата разходи за труд. Предпочитането на този вид взаимоотношения между работодателя и работниците вместо сключване на трудов договор е всъщност *средство за прехвърляне на отговорността за извършването на данъчни и осигурителни плащания от работодателя към работника*. В случаите, когато реално изплатените трудови възнаграждения надхвърлят официално обявените такива, те могат да се причислят към втория тип на неотчитане на доходи от труд, като не се интересуваме от точ-

* Любомир Димитров, Агенция за икономически анализи и прогнози

ната форма на правните взаимоотношения между работодател и работник.

Изследвания върху скритата икономика в България в частта й „доходи от труд“ са правени и досега¹⁰. И в двата случая оценките на скритата икономика и пазарът на труда са правени чрез извадкови наблюдения. Проучванията на „Витоша Рисърч“, анализиращи проблемите на бизнеса и нагласите на населението, съдържат въпроси, които позволяват да се изчисли какъв е дялът на скритата икономика, породен от трудовите разходи (респективно приходи). Регулярността на тяхното провеждане позволява да се наблюдава динамиката на феномена както през отделните тримесечия на годината, така и през отделните години.

2.1. Работещи без договор

Трябва предварително да се уточни, че и в двете изследвания става въпрос за наетите на работа без писмен договор, като от тях се изключват предприемачите, самонаетите лица и хората със свободна професия. За 2002 г. според данни на Националния статистически институт средногодишният брой на наетите на работа лица е 1927,7 хил. души, докато броят на всички заети е 2978,6 хил. души.

Според изследването от декември 2002 г. най-голям брой от интервюираните предприемачи (23,5%) са смятали, че работещите без договор са между 25% и 50%. Относително висок е относителният дял на тези, които са смятали, че неформалната заетост в отраслите, където функционират техните фирми, е бил дори още по-висок – над 10% от бизнесмените твърдят, че скритата заетост е между 50% и 75%, а други 5% от тях са посочили че тя дори надхвърля 75%. Ако усредним отговорите на всички предприемачи, ще се получи, че по техни преценки в икономиката са работили около 25% наети без договор. Най-голям е бил техният дял в строителството (29,1%) и в услугите¹¹ (25,3%), докато в промишлеността относителният дял на неформалната заетост е 19%.

¹⁰ Университет на Харвард, Агенция за икономически анализи и прогнози, Институт за пазарна икономика, Скритата икономика в България, 2000, както и изследване на НСИ от 2001г., като резултати от него са публикувани в Коцева, М. (2002).

¹¹ Поради малкия брой на интервюираните фирми от селското стопанство те са включени към сектора на услугите.

Изследването от март 2003 г. показва значително по-ниски резултати. Вече близо 31% от интервюираните смятат, че в техният отрасъл няма заети без договори, а около 75% от далите отговор смятат, че делът на работещите без договор е между 0% и 25%. Усреднената стойност за цялото изследване показва, че делът на наетите без договор в икономиката е 16,7% или с близо 8 процентни пункта по-малко в сравнение с декември 2002 г. Намалява делът на неформалната заетост във всички сектори на икономиката, като тя се запазва отново най-ниска в промишлеността (10,8%), но вече най-висока стойност на показателя се наблюдава в сектора на услугите (18%), докато в строителството наетите без договор са били 16,4%.

Трудно е да се прецени на какво се дължи това чувствително намаление на делът на наетите без договор според преценката на бизнессектора само в рамките на три месеца. Една от основателните причините би била мерките на МТСП, предприети в началото на 2003 г. за повишаване на събираемостта на социално-осигурителните плащания. Според данни на Националния осигурителен институт през първите четири месеца на годината са регистрирани близо 430 хил. нови договора, *като за около 150 хил. работни места може да се смята, че са излезли наяве от сенчестата икономика*. Друга причина би могла да бъде определена сезонност в работата на някои отрасли на икономиката (строителство, селско стопанство и др.), но липсата на по-стари изследвания не позволява да се прецени доколко подобно допускане е оправдано.

Данните от изследването на населението дават много по-устойчиви резултати. И през ноември 2002 г., и през януари 2003 г. делът на лицата, които са били заети (без самонаети, собственици и лица със свободни професии) без трудов договор са били между 6% и 6,5%. Прави впечатление, че предприемачите (бизнеса) смятат, че броят на работещите без договор лица в икономиката е значително по-голям, отколкото делът на лицата от населението, които са декларирали, че наистина работят без такъв документ.

Възможно обяснение за относително голямата разлика в преценката на бизнеса и в отговорите на населението за величината на феномена скрита заетост е, че въпросът към фирмите е бил относно скритата заетост в техния отрасъл, докато въпросът към интервюираните лица е бил за техния личен статус на пазара на труда. Твърде въз-

можно е фирмите да имат относително по-песимистична представа за реалната ситуация в политиката на заетост на своите конкуренти в бизнеса. Все пак резултатите от двете изследвания показват, че около **120** хил. лица работят без договор според отговорите на самите наети лица, докато според преценките на предприемачите техният брой е намалял от около **480** хил. души през декември 2002 г. на **320** хил. души през март 2003 г.

2.2. Изплащане на по-високи от обявените работни заплати

Изследванията на Агенция „Витоша Рисърч“ показват, че укриването на част от реално изплащаните работни заплати е много разпространен начин за укриване на част от доходите от труд, отколкото работата без сключен договор. Според изследването на бизнеса от декември 2002 г. предприемачите са смятали, че около една трета от работещите на трудов договор (33,8%) получават по-висока от декларираната работна заплата. Техният относителен дял е с около 10 процентни пункта по-висок от този на работещите без трудов договор според същото изследване. През март 2003 г. предприемачите отново са занижили своите оценки за дела на работещите с по-високи работни заплати от официално обявените (както и в случая с работещите без договор) като техният относителен дял е вече 22,6%.

Подобен извод може да се намери и в другите две изследвания на неформалната икономика и трудовия пазар. В изследването от 2000 г. се отбелязва, че около 33% от разходите за труд не се декларират, като се занижава официално обявяваната работна заплата, и около 1-2% – чрез работа без какъвто и договор. М. Коцева (2002) се опитва да оцени неформалната заетост и отбелязва, че през март 2001 г. около 7% от населението в трудоспособна възраст е упражнявало неформална заетост (тук освен работата без сключен договор се включват и самонаети, неплатени семейни работници, неформално заети в селското стопанство и др.), а около 25% от наетите на работа лица попадат в групата на неотчитащите доходи.

Както и в случая с дела на заетите без договор, населението оценява по-ниско от предприемачите честотата на случаите, когато работниците получават по-високи от обявените възнаграждения. Според анкетата сред населението едва около 12% от интервюираните лица,

които са имали доход от работна заплата, са получили по-високо от обявеното възнаграждение или с над 20 процентни пункта по-малко от оценката на бизнеса. През януари 2003 г. делът на лицата получили по-големи заплати от декларираните намалява до 10%, но разликата с оценката на бизнесмените се запазва висока – около 12 процентни пункта. Намалението на дела на лицата, чиято заплата не е изцяло декларирана в началото на 2003 г., вероятно се дължи, освен всичко останало, на сезонни фактори, свързани с изплащането на допълнителни премии и възнаграждения в края на всяка календарна година.

Размерът на допълнително изплатените работни заплати „под масата“ не представлява голяма сума, ако се вземат предвид трудовете възнаграждения на всички отговорили на въпроса в интервюто. Допълнителните, нерегистрирани заплащания представляват около 4% от трудовете възнаграждения, декларирани от анкетираните. Но недеклаираните трудови възнаграждения представляват значително допълнение към работната заплата, ако се вземат предвид заплатите само на тези лица, които са декларирали, че техните работодатели използват тази практика за укриване на част от разходите си за труд. В този случай недеклаираният доход представлява *около и над 50% от официално обявения*.

Голямото различие в дела на недеклаираните доходи от труд спрямо работните заплати на всички дали отговор интервюирани, от една страна, и само на тези, които са обявили, че получават неофициални възнаграждения, от друга, се дължи на две причини:

- *на първо място*, не е голям броят на лицата, които са отговорили, че получават такива допълнителни възнаграждения „под масата“ – 12% в края на 2002 г. и 10% в началото на 2003 г.;
- *на второ място*, в повечето от случаите неотчетени възнаграждения се дават на лица, чиято официална работна заплата е близка до минималната или я надвишава не повече от два пъти. Стремещт е да се декларира възможно най-ниските заплати, които да са възможно най-ниската основа за данъчни или осигурителни плащания. Когато декларираната заплата е относително висока (обикновено от повече от 300 лева месечно), намалява желанието (или по-скоро балансът риск – полза се увеличава в полза на първия) на лицата да укриват доходите си от работни заплати. Твърде възможно е по-високите запла-

ти да са свързани с работа на постоянно работно място, чиято счетоводна отчетност е обективно по-строга.

2.3. Колко е скритата икономика в частта доходи от труд?

В крайна сметка въпросът, който е от най-голям интерес, е каква част от възнагражденията за труд не се показват, за да бъдат избегнати данъчни и осигурителни плащания. В изследването на бизнеса има директен въпрос, който може да даде представа за размера на този феномен. За разлика от него в изследването на населението са необходими допълнителни изчисления и допускания, като се използват отговорите на въпросите за работещите без договор и за хората, получаващи допълнителни възнаграждения над официално обявените такива.

В изследването на бизнеса от март 2003 г. се появява въпрос относно това, какъв дял от работните заплати в отрасъла на фирмата се плащат „от черна каса“, т.е. не се отчитат официално. Може да се смята, че подобен въпрос е добър показател за дела на скритата икономика, която се дължи на укриването на възнаграждения от труд. При осредняване на дадените отговори се получава, че *според бизнесмените 18,2% от реално изплащаните работни заплати се укриват*. С други думи, ако средната работна заплата на наетите на трудов договор в страната през март според данни на Националния статистически институт е 280 лева, то според бизнесмените нейното истинско равнище е около 331 лева.

Въпреки че по сектори разликите в дела на неотчитаните работни заплати да не са големи, трябва да се отбележи, че отново в сектора на услугите стойността на този показател е най-висок (20%), следван от строителството (17,2%), а в промишления сектор в най-малка степен се укриват доходите от труд (12,2%). Трябва да се отбележи, че в отрасъла производство и разпределение на електрически ток и вода на практика не се укриват доходи от работна заплата. Отрасълът, който се откроява над всички останали и където близо 26% от разходите за работна заплата не се декларира, е търговия на дребно.

Въпросът към участниците е ограничен в рамките на отрасъла, в който те функционират. Ако се направи допускането, че интервюираните са отговаряли не само като са имали предвид отрасъла и дейността на фирмата си, но и практиката в самата фирма, може да се

проследи връзката между укриването на доходи от работна заплата и големината на фирмата. Ако е вярно направеното предположение, може да се заключи, че най-много доход от труд се укрива в микро-фирмите (със заетост до 10 души) и в малките фирми (със заетост до 50 души). Във фирмите, където е зает само интервюираният (предполага се, че той е и собственик), се укрива около 29% от реалния доход от труд. Във фирми със заетост между 2 и 10 души делът на укритите работни заплати е 21,1%, а във фирми със заетост между 11 и 50 души – 18,8%. В най-големите фирми (със заетост над 500 души) работните заплати, плащани от „черна каса“ са само 6,7% от официално обявяваните. Твърде вероятно е тази зависимост между укриване на работни заплати и големина на фирмата да е обусловена от множество фактори, между които и по-голямата възможност за проверка на фирмите от страна на данъчните и други органи; сложната вътрешна, бюрократична система на големите фирми, която обективно изисква поддържането на голям документооборот; необходимостта от поддържане на добра, фирмена репутация и др.

За да се изчисли каква е оценката на скрития доход от работна заплата според изследването на населението, трябва да се вземат предвид отговорите на въпросите за работещите без договор и за получаващите трудово възнаграждение по-високо от официалното. И в двете изследвания (от ноември 2002 г. и януари 2003 г.) оценката за дела на работните заплати давани „под масата“ е много близка – съответно 3,9% и 4,3%. Делът на работещите без трудов договор намалява от 12% през ноември 2002 г. на 10% през януари 2003 г. Проблемът е, че не е известно каква е била работната заплата на „скритите заети“. Ако се приеме, че тя е била близка до средната за страната, то укритият доход от работни заплати би бил 15,9% през ноември 2002 г. и 14,3% през януари 2003 г.

Все пак не е лишено от основания и допускането, че „скритите заети“ са обичайно на по-ниско платени работни места и е твърде вероятно средната работна заплата на тази група лица да е по-ниска от средната официална работна заплата. Ако се приеме, че тя е някъде посредата на минималната работна заплата и средната работна заплата за страната през този период, то делът на скрития доход от труд ще е съответно 14,6% през ноември 2002 г. и 13,6% през януари 2003

г. И в двата случая тази оценка е по-ниска от оценката на бизнеса от март 2003 г.

2.4. Основни изводи

- 1) Изследванията на „Витоша Рисърч“ потвърждават изводите, направени и от предишни изследвания на скритата икономика, че за да се укриват разходи (респективно приходи за работещите) за работна заплата, работодателите по-често декларират по-ниски от реално изплащаните работни заплати, отколкото да наемат работници без трудов договор. Вероятната причина за това може да е, че наемането на лица без сключен договор може да бъде по-лесно идентифицирано от съответния държавен орган, и следователно да бъде санкционирано.
- 2) Най-често разходи за работна заплата се укриват в сектора на услугите и по-специално във фирмите от търговията на дребно. Делът на укрития доход от работна заплата в строителството е близък до този в услугите, а най-нисък е в промишления сектор.
- 3) Въпреки че изследването не е специално проектирано, за да покаже връзката между големината на фирмата и дела на скрития доход от работна заплата, с относително голяма сигурност може да се твърди, че с увеличаването на размера на фирмата се намалява делът на необявените разходи за труд.
- 4) В рамките на няколко месеца (между ноември 2002 г. и март 2003 г.) се отбелязва намаление на укриването на разходите за работна заплата както по линия на наемането на работници без договор, така и по линия недекларирането на част от изплащаните заплати. Възможно е това да се дължи на мерките на правителството от януари 2003 г. за подобряване събираемостта на социално осигурителните вноски.
- 5) Бизнесът като цяло дава по-висока оценка на дела на скритата икономика в частта ѝ пазар на труда, отколкото това прави населението. Вероятните причини за това са, че въпросите в

изследването на населението са зададени директно за анкетираните лица, което да създаде наклонност за известно „смекчаване“ на реалното състояние на феномена. От друга страна, въпросите в изследването на бизнеса са конкретизирани към отрасъла, в който функционира анкетираната фирма. Това насочва интервюираните лица към преувеличаване до известна степен значимостта на проблема, като смятат, че техните конкуренти в по-голяма степен от действителното използват непазарни способности за подобряване на конкурентната си позиция. Разбира се, и двете разсъждения са твърде спекулативни и затова не може да се твърди със сигурност, че са верни.

3. Оценка на размера и начините на „избягване“ на осигурителните вноски*

3.1. Предмет на изследването

Едно от най-масовото проявление на „скритата икономика“ (СИ) е „избягването“ на осигурителните вноски в обществените осигурителни фондове. Неосигуряването или неплащането на социалноосигурителни вноски отнема едно от основните права на гражданите, правото на социално осигуряване, когато те не могат чрез собствения си труд да придобиват средства за живот. Върху величината на „избягване“ на осигурителните вноски указват влияние много икономически и социални фактори, но основни са тези от тях, които определят „достатъчността“ на доходите и ниската осигурителна култура на членовете на обществото.

Осигурителните вноски се натрупват в социалноосигурителни фондове. Всяко невнасяне на осигурителни вноски води до рискове за нормалното функциониране на тези фондове, изразяващо се в невъзможността за изплащане на вече поети осигурителни задължения. Голяма част от държавните и частните фирми са длъжници към фондовете на държавното обществено осигуряване (ДОО). Не е малък и броят на лицата със свободни професии или занимаващи се самостоятелно със стопанска дейност, които също са длъжници към фондовете на ДОО. Според данни на Националния осигурителен институт

* Антоанета Ганчева, Национален осигурителен институт

(НОИ) към 31.12.2003 г. длъжниците с над 100 хил. лв. към фондовете на ДОО са 569 с обща сума на задълженията 361 024 хил. лв. Това превръща фондовете на ДОО в кредитор на икономиката, а същевременно с това за недостига от средства за разходи по фондовете се използват банкови заеми.

Занижената събираемост на осигурителните вноски води до ощетяване на социалноосигурителните фондове, от една страна, а от друга – до получаване на незаконни доходи от страна на неиздължилите се субекти. „Избягването“ на осигурителните вноски лишава от социални плащания не само некоректните длъжници, но занижава техния размер за редовните платци, защото се нарушава балансът на фондовете.

Основно „избягването“ на осигурителните вноски се изразява в:

1. Укриване на действителния брой на наети лица от работодателя или размера на трудовото им възнаграждение;
2. Наемане на работа без трудов договор, прикриване на трудовия договор, чрез договори за други видове трудови правоотношения;
3. Наемане на непълнен работен ден, с намалено възнаграждение, при зачитане на пълен работен ден за осигурителен стаж;
4. Липса на нормативи за цената на труда по професии, икономически дейности и браншове;
5. Внасяне на осигурителни вноски върху непълно трудово възнаграждение или върху минимална работна заплата или минимален осигурителен доход;
6. Нерегистрирана заетост – в селското стопанство, надомна заетост, сезонна заетост и др.

Някои от тези възможности за невнасяне на осигурителни вноски вече са ограничени с промени в трудовото и осигурително законодателство, действащи от началото на 2003 г. Беше въведен минимален осигурителен доход не само за самоосигурените лица, но и за наетите от работодател лица, който е диференциран по основни икономически дейности и квалификационни групи професии. В Националния осигурителен институт задължително се регистрират договорите по трудови и служебни правоотношения. Зачетеният осигурителен стаж, необходим при изчисляване на пенсиите и краткосрочните обезщетения, вече е пропорционален на отработеното време.

Като краен резултат тези промени целят повишаване събираемостта на осигурителните вноски, намаляване на социалноосигурителната тежест върху работодателите и осигурените лица и превръщането на фондовете на ДОО в стабилни и самофинансиращи се.

3.2. Начини за „избягване“ на осигурителни вноски

При анализа са използвани отчетни данни от регистъра на осигурителите и осигурените лица за 2002 и 2003 г., регистър „Договори“ за 2003 г. на информационната система на Националния осигурителен институт, отчета на бюджета на НОИ за 2002 и 2003 г., данни от изследването на Националния статистически институт „Заетост и безработица“, септември 2002 г. и трето трим. на 2003 г., и изследването „Наети лица и начислени средства за работна заплата“ за 2002 г. и 2003 г. Използва се сравнителният метод в оценките на размера на скритата икономика (СИ) при „избягване“ на социалноосигурителните плащания. Данните от регистрите на Националния осигурителен институт за осигурителите, осигурените лица и договорите се агрегират и обработват така, че да са сравними както помежду си, така и с данните от наблюденията на Националния статистически институт.

Ще разгледаме поотделно възможните проявления за „избягване“ на осигурителните вноски.

а) Укриване на действителния брой на наети лица от работодателя или размера на трудовото им възнаграждение.

Проявленията на СИ тук са свързани по-скоро с пазара на труда и социално-икономическите ефекти върху работната сила. Работодателите обикновено декларират в различни отчетни документи не целия брой на наетите от тях лица като постоянно наети в основните дейности на фирмите. Основната маса от работещите се третират като сезонно наети лица, например предприятията от пивоварната промишленост. Наемат се на работа безработни лица с право на обезщетение при безработица с минимално възнаграждение и без какъвто и да е договор. В много случаи зетите са съгласни да работят при по-ниско заплащане и с удължен работен ден, за да си осигурят някакви средс-

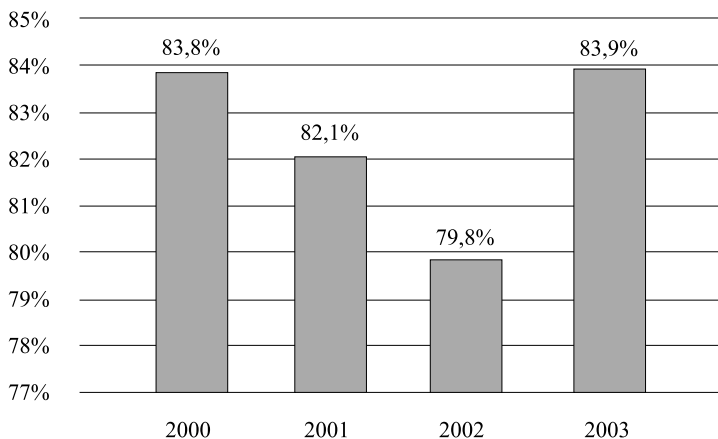
тва за съществуване и да запазят и достигнат „нормален“ стандарт на живот. Това води до изкуствено занижаване на цената на труда и до невъзможност от развитие на един нормален пазар на труда.

За много от тези заети лица са жизнено необходими макар и минимални текущи доходи, а плащането на осигурителните вноски е свързано с доходи за бъдещ период, които погледнат от настоящето е доста отдалечен във времето. Само 79,8 на сто от заетите в икономиката за м. септември 2002 г. се появяват като осигурени лица в НОИ (по данни на: НСИ – „Заетост и безработица“, 09. 2002 г. и персонален регистър на НОИ, 09. 2002 г.).

Ако допуснем известно „избягване“ на осигурителните вноски (например 10 процента според световни наблюдения) за нормално, то например във фонд „Пенсии“ на държавното обществено осигуряване за 2002 г. не са постъпвали месечно приблизително 4,3 на сто осигурителни вноски поради тази причина – заетост в сивия сектор. (Изчисленията са направени, като е използван декларирания в Националния осигурителен институт осигурителен доход по отделните икономически дейности и заетите лица в съответните икономически дейности, според наблюдението на Националния статистически институт – „Заетост и безработица“, септември съответната година) Следващите две фигури проследяват в динамика (периода 2000 – 2003г.) този процес.

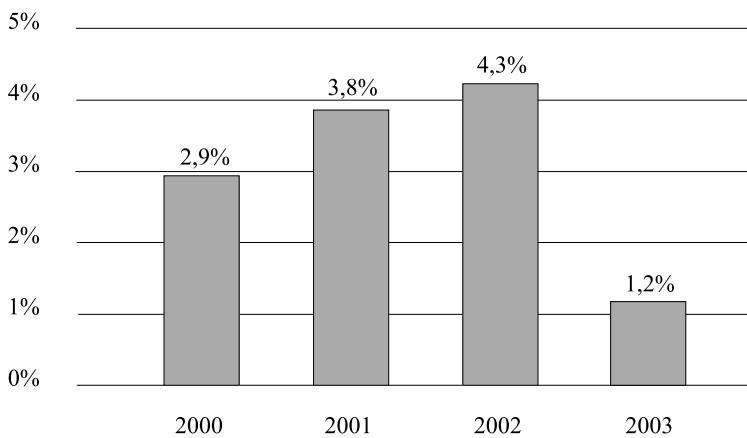
Разглеждайки графиките, забелязваме че осигурените лица и приходите от осигурителни вноски намаляват относително през периода 2000 – 2002 г. Това се дължи на известно отрицателно въздействие на новото осигурително законодателство върху поведението на заетите лица в осигурителния процес, а също и на намаляване на размера на осигурителните вноски за фонд „Пенсии“, свързано с развитието на допълнителното задължително пенсионно осигуряване. С въвеждането на минималните осигурителни прагове и регистрацията на трудовите договори през 2003 г. картината се изменя, и вече само около 1,2 на сто са непостъпилите приходи от осигурителни вноски за фонд „Пенсии“. Броят на осигурените лица през 2003 г. значително нараства в сравнение с 2002 г. – с 10 на сто, а съотношението осигурени към заети лица е 83,9 на сто.

ФИГУРА 1: ОСИГУРЕНИ КЪМ ЗАЕТИ ЛИЦА – М. СЕПТЕМВРИ

Източник: Национален осигурителен институт

ФИГУРА 2: НЕВНЕСЕНИ ОСИГУЛИТЕЛНИ ВНОСКИ ЗА ФОНД „ПЕНСИИ“ – М. СЕПТЕМВРИ

Източник: Национален осигурителен институт

б) Наемане на работа без трудов договор, прикриване на трудовия договор, чрез договори за други видове трудови правоотношения.

Какви са проявленията в тази насока? Изобщо не се сключва трудов договор с наетото лице, работи се само по уговорка за задълженията на лицето и за размера на възнаграждението му; сключва се срочен трудов договор с минимално възнаграждение, върху което се правят вноски в социалноосигурителните фондове, а се дават допълнителни пари на ръка; сключване на граждански договор или договори за сезонна заетост за определен кратък период, само за който период се начисляват осигурителни вноски, а лицето продължава да работи и след този срок.

Наличието на трудови договори дава представа както за дела на хората, които не са социално осигурени, така и за укриваните от работодателите обороти на фирмите. Сред заетите лица преобладават тези, които работят на трудов договор, около 91 на сто. Делът на осигурените лица по граждански договор е много малък, само 1,4 на сто, докато този дял е по-голям, 8,3 на сто в изследването на „Витоша Рисърч“ . (Виж табл. 2)

ТАБЛИЦА 2: НАЛИЧИЕ НА ПИСМЕН ДОГОВОР С РАБОТОДАТЕЛЯ

	НОИ	НСИ	„Витоша Рисърч“
Трудов договор	90,5%	92,1%	90,5%
Граждански договор	1,4%	3,0%	9,2%

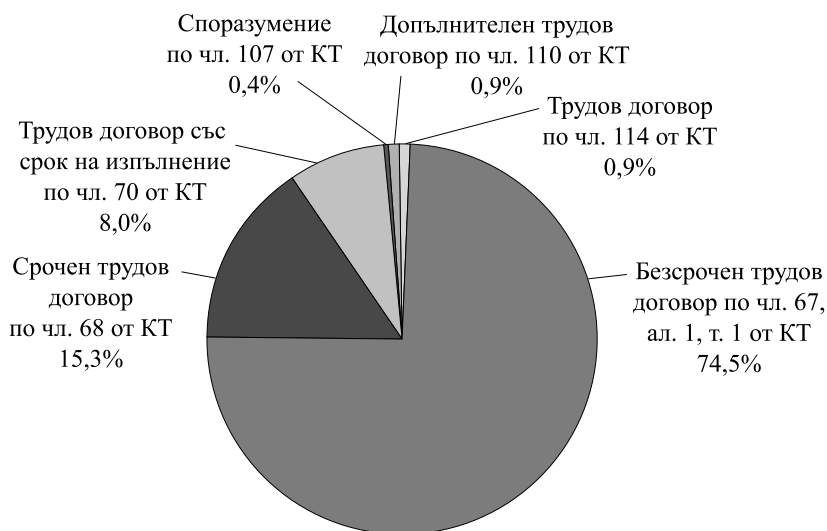
Източници: НОИ, персонален регистър, ноември 2002 г.; НСИ, „Заетост и безработица“, декември, 2002 г.; „Витоша Рисърч“, „Скритата“ икономика в България, ноември 2002 г.

Много малък е делът на тези, които работят на допълнителен трудов договор, защото почти не се сключва договор за допълнителна трудова заетост. Това се наблюдава и при регистрираните трудови договори, едва 0,9 на сто (Фиг. 3, Източник – НОИ).

От 2003 г. се засили държавната намеса в регулирането пазара на труда чрез задължителна регистрация на трудовите договори. Към 06.10.2003 г. са регистрирани около 3968,7 хиляди трудови договора

(Като това са договори, действащи до 01.01.2003 г.; нови договори – сключени след 01.01.2003 г.; допълнителни споразумения към договорите и прекратени трудови договори след 01.01.2003 г.). От всички трудови договори около 2220 хиляди са активни (действащи към момента), а 635,5 хиляди са нови. Можем да отбележим, че броят на регистрираните активни трудови договори почти се е изравнил с броя на трудовите договори, отчитан от Националния статистически институт (Наблюдението на НСИ „Заетост и безработица“, трето трим. 2003 г., отчита 2281 хиляди договори по трудови и служебни правоотношения).

ФИГУРА 3: РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ТРУДОВИТЕ ДОГОВОРИ ПО ОСНОВАНИЕ НА ДОГОВОРА – М. МАРТ, 2003 Г.

Източник: Национален осигурителен институт /регистър „Договори“/

Далеч трябва да бъдем от мисълта, че всичките нови трудови договори са за създадени нови работни места или за работници на излезли на „светло“ фирми. Естествено е всеки месец да се прекратяват и да се сключват нови трудови договори, и част от заетите лица да излизат от пазара на труда поради пенсиониране. Освен това около 85 762 хиляди нови трудови договора са на безработни лица, включени в различни програми за заетост.

От общия брой на новорегистрираните трудови договори 336 хиляди са на лица, които не са били осигурявани през 2002 г. Това показва, че тези лица вече са излезли от сенчестия сектор на икономиката. Все още е рано да се направи по-точен анализ или да се прогнозира различни ефекти, но все пак тази държавна намеса дава добри резултати, имайки предвид че приходите от осигурителни вноски за социалноосигурителните фондове за 2003 г. са със 450 млн. лв. по-високи, отколкото за 2002 г.

в) Наемане на непълен работен ден, с намалено възнаграждение, при зачитане на пълен работен ден за осигурителен стаж.

С промяна в социалноосигурителното законодателство от 2003 г., тази възможност за „избягване“ на осигурителните вноски е изключена законово. Това не предполага, че лицата ще бъдат наемани на пълен работен ден, само осигурителният им стаж и осигурителните вноски ще бъдат пропорционални на отработеното време. Анализът на данните за осигурените лица и осигурителният им доход за първите месеци на 2003 г. показва, че само 9 на сто от осигурените лица са наети на непълен работен ден, като това обикновено е в отраслите „Търговия, ремонт и техническо обслужване“ и „Хотели и ресторанти“, и то за персонала зает с услуги за населението, охрана и търговия. През 2002 г. около 20 хил. наети лица са се осигурявали на половин работен ден, като работодателят е плащал осигурителни вноски върху 50 на сто от трудовото им възнаграждение. Общият брой на осигурените лица, с осигурителен доход до 50 лв. ($\frac{1}{2}$ от МРЗ) месечно е около 96,3 хил. души за 2002 г., което е 4,7 на сто от общия брой осигурени лица. От новорегистрираните трудови договори за 2003 г. 34 на сто са на нискоквалифицирани работници и 22 на сто на персонал зает с услуги, чието декларирано основно трудово възнаграждение е около една МРЗ.

з) Липса на нормативи за цената на труда по професии, икономически дейности и браншове.

В страната съществува като икономическа категория минимална работна заплата (МРЗ), определяща се с акт на Министерския съвет. МРЗ се използва от работодателите като минимална договорна цена на работната сила. Масово наемните работници имат заплащане от една минимална работна заплата, върху която се правят осигурителни вноски, обикновено не отговарящо на тежестта на извършваната работа и квалификацията им. В отделни браншове, където има силни профсъюзни организации на работниците, съществуват колективни трудови договори, с които са регламентирани началните работни заплати по отделни групи професии и дейности.

Със специални закони се регламентират трудовите и служебни правоотношения за държавните служители, военнослужещите и др. Една голяма крачка напред в ограничаване на СИ при укриване на доходите е въвеждането от 2003 г. на *минимален осигурителен доход (МОД)* за наетите лица по основни икономически дейности и квалификационни групи професии. В около 60 на сто от икономическите дейности МОД е резултат от споразумение между организации на работниците и работодателски организации. В тази насока има идея МОД да се приложи като основна работна заплата за отделните икономически дейности, браншове и професии. Като пример, при регистрацията на трудовите договори декларираната основна работна заплата на „старите“ договори е 107 на сто от отчетената от Националния статистически институт основна работна заплата за 2002 г.

д) Внасяне на осигурителни вноски върху непълно трудово възнаграждение или върху минимална работна заплата, или минимален осигурителен доход.

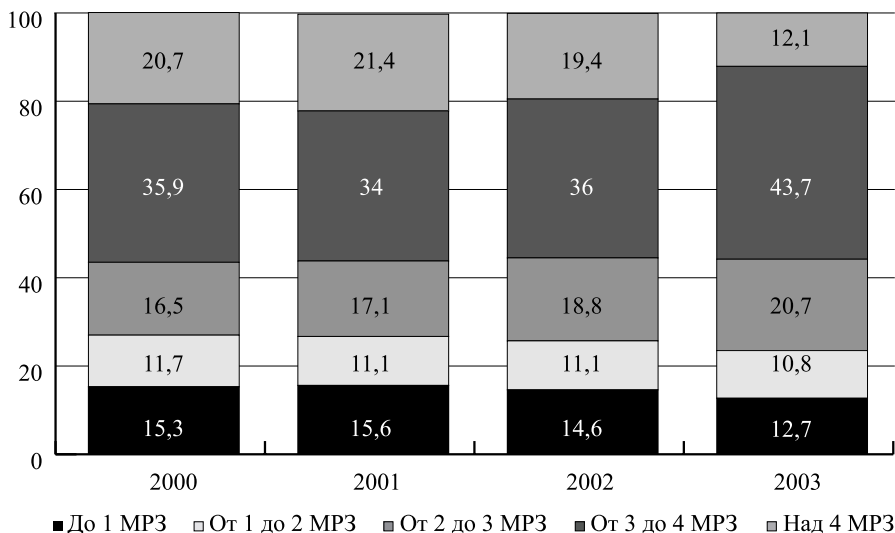
Един друг аспект на „избягване“ на осигурителни вноски е внасянето на осигурителни вноски върху непълнен размер на трудовото възнаграждение. От общия брой на осигурените от работодател лица през 2002 г. 19,4 на сто са били осигурявани до една МРЗ. Осигуряването на една МРЗ води до пенсия, която е около 34 на сто от средната пенсия, което е 10 лв. под социалната пенсия за старост. Това, от една

страна, допълнително ще увеличи разходите на фонд „Пенсии“, а от друга, лишава тези осигурени лица от нормални доходи на старини.

В изследването на „Витоша Рисърч“ за „скритата“ икономика през м. март 2003 г. респондентите са посочили, че 18,8 на сто се осигуряват на една МРЗ, като само за 10 на сто това е действителното им трудово възнаграждение. С въвеждането на минималните осигурителни прагове за наетите лица от началото на 2003 г. само 12,1 на сто от осигурените лица се осигуряват до една МРЗ. Това показва, че около 7 на сто от осигурените лица до една МРЗ за 2002 г. вече се осигуряват между една и две МРЗ или над две МРЗ, което ще доведе до около 80 млн. лв. допълнителни приходи от осигурителни вноски за фондовете на ДОО.

Всички самоосигуряващи се лица се осигуряват на доход, близък до МОД, което също не води до особено висок размер на една бъдеща пенсия. Почти 50 на сто от самонаетите лица не се осигуряват в държавната осигурителна система, можем само да предполагаме, че са предпочели друга форма на осигуряване, като живото застраховане или допълнително доброволно пенсионно осигуряване. Следващата фиг. 4 илюстрира в динамика подходното разпределение на осигурените лица.

ФИГУРА 4: ПОДОХОДНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ОСИГУРЕНИТЕ ЛИЦА

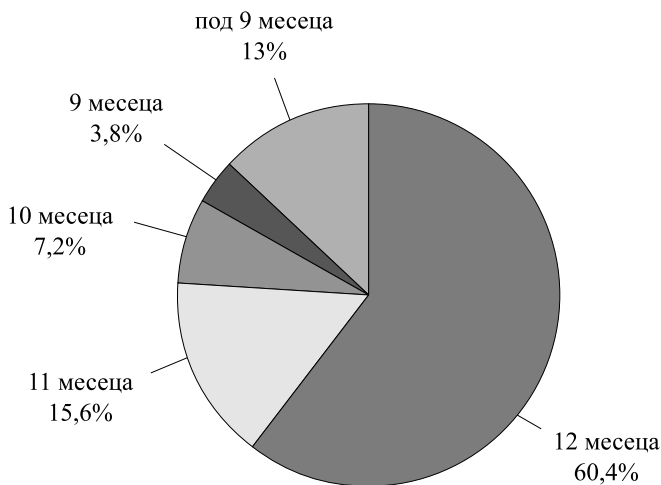
Източник: Национален осигурителен институт

е) Нерегистрирана заетост

Тук съществува огромен резерв за повишаване събираемостта на осигурителните вноски и за ограничаване на СИ. Само 24 на сто от общо заетите в селското стопанство се осигуряват към м. септември 2002 г., и то предимно от публичния сектор на икономиката. С регистрацията на трудовите договори около 103 хиляди са лицата наети в селското и горското стопанство, но остават необхванати около 190 хиляди, главно частни земеделски производители. Законово за частните земеделски производители са предвидени облекчения по отношение размера на осигурителните вноски за ДОО и сроковете за тяхното издължаване.

Въпреки това за 2003 г. са платени осигурителни вноски само от около 6 хил. земеделски производители. Съществуват голям брой работодатели, които осигуряват наетите от тях лица епизодично, а не непрекъснато през цялата година. Например за 2003 г. само 60,4 на сто от осигурените лица са осигурявани за 12 месеца. Това води до около 6,2 на сто загуба на приходи от осигурителни вноски за годината. Следващата фиг. 5 показва разпределението на осигурените лица по продължителност на осигуряването в месеци.

ФИГУРА 5: СТРУКТУРА НА ОСИГУРЕНИТЕ ЛИЦА ПО ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА ОСИГУРЯВАНЕ ЗА 2003 Г.

3.3. Контрол по спазване на осигурителните задължения

Националният осигурителен институт и изпълнителните агенции към Министерството на труда и социалната политика извършват контрол по спазване на трудовото и осигурително законодателство. Контролните органи на тези институции имат задължението да проверяват всички физически и юридически лица за спазване на нормативните разпоредби, както и правото на свободен достъп до работните помещения и обекти. В случаите на нарушаване на разпоредбите на Кодекса за задължително обществено осигуряване или неспазване на задължителните предписания на контролните органи на Националния осигурителен институт виновните длъжностни лица се налага глоба от 50 до 1000 лв. при първо нарушение, а при повторно нарушение наказанието е от 500 до 2000 лв. Работодател или длъжностно лице, което наруши разпоредбите по регистрацията на трудовите договори, се наказва с глоба от 1000 лв. за всяко отделно нарушение.

Изводите, които могат да се направят на базата на горния анализ, са свързани с факта, че развитието и усъвършенстването на реформата в социалния сектор трябва да са насочени към желаното крайно състояние – една модерна и стабилна социално осигурителна система, изключваща различните проявления на икономиката в сянка, разчитаща на отговорността на отделния човек, на пазара, конкуренцията, частната собственост и стремежа към печалба и отхвърляща по-решително бюрокрацията и централизацията с ограничаване в разумни граници на държавното преразпределение.

4. Укриване на данъци и осигуровки¹²

Тази част разглежда скритата или скритата икономика в България в контекста на укриването на данъчни и осигурителни задължения (ДОЗ). Въпреки че няма пълно покритие между скритата икономика и укриването на данъци и осигуровки, тук те се използват като взаи-

¹² Авторът (Константин Пашев, главен експерт, Икономическа програма, ЦИД) благодарни на доц. Георги Сматракалев от Florida Atlantic University, доц. Таня Чавдарова от СУ „Св. Климент Охридски“ и Стоян Марков, началник-отдел „Подкрепа на политиката“, Националната агенция по приходите, за ценните съвети и бележки. Разбира се, отговорността за пропуски или неточности остава изцяло на автора.

мозаменяеми понятия, като преди това се дефинира степента на тяхното покритие. Изследването си поставя за цел да разгледа скритата икономика отгледна точка на възможностите на данъчната политика и данъчната администрация за ограничаването ѝ.

Противно на широко разпространеното мнение, че укриването отразява най-вече непосилния размер на данъците, изследването стига до извода, че основните ресурси в ограничаването дела на скритата икономика са повече в данъчната администрация, отколкото в данъчната политика. С други думи, намаляването на данъчните ставки само по себе си, без да е съпроводено с изграждането на модерна, ефективна и ориентирана към най-добро обслужване на данъкоплатеца администрация, може само частично да намали степента на укриване на данъци и осигуровки.

Що се отнася до инструментите на данъчната администрация, отново в разрез с разпространената тенденция да се надценява ролята на санкциите спрямо стимулите за доброволно спазване, материалът отдава превес на подобряване на обслужването на данъкоплатците и намаляване на разходите по доброволното спазване на закона (измеримо главно във времето прекарано в данъчните служби и в данъчни проверки). Строгото и равностойно прилагане на закона, т.е. разкриването и санкционирането на данъчни нарушения, има важно значение за ограничаване на укриването на ДОЗ, тъй като то разбива убежденията за несправедливост на системата или за безнаказаност. Но в крайна сметка, индикатор за зрелост и ефективност на една администрация е повече степента на доброволно изпълнение, отколкото размерът на разкритите нарушения и съответните санкции.

Материалът извежда и различните фактори, които обуславят укриването при различните групи данъкоплатци, и оттам и необходимостта от диференциран подход. Досегашната практика е концентрирана върху големите данъкоплатци. Това е оправдано, като се има предвид, че през 2003 г. в България те дават около 67% от приходите, а в повечето развити страни делът им може да стигне до 80%. Но от друга страна, макар и с по-ограничено стойностно изражение, при малките и средни данъкоплатци укриването има доста по-масов характер. А състоянието на сектора на МСП, особено шансовете на дребния и среден бизнес да влезе и да се задържи на пазара, са важен индикатор за състоянието на бизнес средата и на конкурентноспособността на

икономиката. Докато при големите данъкоплатци водещи са административните мерки за подобряване на обслужването и прилагането на закона, при МСП основно значение имат и мерките на политиката: опростяване на законодателството и процедурите, намаляване на размера на данъците, и т.н.

Първата част разглежда въпроса за мястото на данъчните измами и връзката им с нерегистрираната икономика. Ако приемем, че тя обхваща различни нюанси на сивото: от светлосивото на неподлежащи на регистрация дейности до черното на търговията със забранени стоки и услуги и посегателства срещу личността и имуществото, то в коя част на спектъра е укриването на данъци и осигуровки. Втората част разглежда въпроса за въздействието на укриването на данъци и осигуровки върху икономиката и извежда приоритетното място на политиката на повишаване на събираемостта и управлението на доброволното изпълнение на ДОЗ (compliance management). Третата част е опит за диагностика на явленията от гледна точка на пораждащите го причини и структурни особености. Тя се опитва да даде отговор на три въпроса: какво се укрива, от кого и защо. Четвъртата част представя оценки за размера на укриването, т.е. стойностните и фискалните му измерения по основни видове данъци. Петата част поставя за обсъждане основни направления на политиката и административната реформа в светлината на изводите от диагностичната част.

4.1. Данъци и сива икономика

От гледна точка на данъчната политика и администрация, сивата икономика се разглежда тук като скрита заетост и скрити обороти при производството и реализацията на иначе позволени от закона стоки и услуги¹³.

Англоезичната литература прави разлика между *укриване на данъци* (tax evasion) и *избягване на данъци* (tax avoidance). Въпреки че в нашата литература тази разлика често се пренебрегва, тя е съществена от гледна точка на скритата икономика. За разлика от укриването на данъци, избягването на данъци се отнася до прилагането на позво-

¹³ По подробно за дефинирането и типологията виж гл. 1. Редно е да се направи уговорката, че укриването на данъци и осигуровки невинаги е равнозначно на укриване на разходи за труд и обороти. Когато се укрива доход, на ниво фирма имаме обратно действие: регистриране на несъществуващи разходи за да се намали облагаемата основа

лени от законодателството средства с цел намаляване на данъчните задължения, без да се крият труд или обороти. Обикновено това става или чрез законно използване на различни отчисления от облагаемия доход (напр. с размера на нормативно признати разходи, дарения, доброволни застрахователни и осигурителни вноски и т.н.)¹⁴, или чрез форми на непарично стимулиране на служителите, които не се облагат с ДОД¹⁵. В този смисъл това изследване разграничава *избягването на данъци и осигуровки от укриването* на данъчни и осигурителни задължения и отнася само второто към скритата икономика под формата на неплатени данъци и осигуровки¹⁶. Избягването е по-скоро въпрос на данъчната политика, отколкото на данъчната администрация.

Не стои така обаче въпросът с декларираните, но неиздължени данъци и осигуровки. Те са основен проблем и индикатор на ефективността на администрацията по приходите, по-конкретно на капацитета ѝ да си събере вземанията. Литературата разграничава т. нар. *filing compliance*, т. е. доброволното изпълнение на ДОЗ при деклариране, и *payment compliance*, т. е. доброволното изпълнение при плащане. Доброволно декларираните, но неиздължени данъци и осигуровки представляват голям проблем, особено при големи данъкоплатци, вкл. държавни. За тях явно е по-трудно да скрият заетост и обороти, отколкото да трупат задължения към осигурителните фондове и бюджета. За малките и средни фирми, необхванати в системата на големите данъкоплатци, е сравнително по-лесно да укрият задължения, отколкото да отлагат плащането им, поради което при нормални условия те декларират само това, което възнамеряват или могат да издължат. Добро-

¹⁴ Типичен пример е широко акламираната от доброволните пенсионни фондове първоначална възможност за избягване на задължения по ДОД чрез прехвърляне в пенсионен фонд по индивидуална партида на данъчно задълженото лице на неограничени суми, които се приспадат от облагаемия доход. Непълноти в нормативната уредба даваха възможност тези извадени от облагаемия доход суми да се изтеглят и преди пенсиониране, като се прехвърлят в индивидуални партиди на родители пенсионери, или деца, имащи право да ги теглят без данък до необлагаемия минимум, или при много по-ниска ставка от първоначално дължимата. Широкото използване на тази възможност принуди правителството да въведе от 2002 г. таван на размера на вноските, които могат да се приспадат от облагаемата данъчна основа по ДОД, както и данък от 20% за всички прехвърляния и тегления от индивидуалните осигурителни сметки.

¹⁵ Те могат да бъдат допълнителни служебни облаги (напр. фирмата предоставя за ползване служебна кола, мобилен телефон, служебно жилище, представляващи част от оперативните разходи) или пък отпуска средства за т.нар социални стимули (средства за дрехи и храна).

¹⁶ За алтернативно третиране на избягването на ДОЗ като част от сивата икономика виж Schneider (2003: 25).

волно декларираните, но неиздължени данъци и осигуровки обаче не са част от скритата икономика и не влизат в обхвата на този материал. Тук само ще се ограничим с маркирането на някои основни инструменти за ограничаване на декларираните, но неплатени ДОЗ: а) укрепване на административния капацитет на служба „Големи данъкоплатци“ и разширяването ѝ с администрацията на големите платци на осигуровки; б) укрепване на бюджетната дисциплина на държавните предприятия–длъжници; в) стриктно прилагане на законодателството и процедурите по неплатежоспособност към фирмите длъжници.

В обобщение, този параграф разглежда скритата икономика като скрита заетост или скрити обороти, цел и резултат на които е неплащането на данъчни и осигурителни задължения. Той изключва нерегистрираната икономика, върху която не се дължат данъци и осигуровки: т. е. забранените от закона дейности, както и тези, при които неотчитането реално не се преследва от закона (напр. домашно стопанство, ремонтни услуги, и т. н.) Той изключва и законното избягване на данъци, което не се основава на скриване на заетост и обороти. Той изключва и неплащането на данъци и осигуровки, ако те са декларирани.

4.2. Укриването на данъци и осигуровки и икономическият растеж

От гледна точка на икономическата политика, възниква въпросът за последиците върху икономиката от укриването на данъци и осигуровки, както и за съответните инструменти за въздействие. От една страна, размерът на сивата икономика е важен индикатор за чуждите инвеститори относно зрелостта и ефективността на институциите на пазарната икономика и за качеството на бизнес средата на страните в преход. От друга страна, тя е толкова широко разпространена и продължава да расте, че започва да се възприема като неизменна част от икономиката. Като се изключат развитите страни от ОИСР, през 2000 г. от близо 90 развиващи се и трансформиращи се икономики от Европа, Азия, Африка и Латинска Америка само в 26 сивата икономика е под 30% от БВП (повечето от тях са в Азия). Нещо повече, за последните 13 години дори страните от ОИСР регистрират ръст

на неформалната икономика като процент от БВП¹⁷. Всичко това поставя въпроса, доколко намаляването на скритата икономика е реална и спешна задача на прехода. Какви са ползите и вредите от скритата икономика? Има ли оптимален равновесен размер, който да бъде цел на икономическата политика? Следващите параграфи търсят отговор на въпроса, доколко укриването на данъци и осигуровки е проблем за българската икономиката и доколко ограничаването му трябва да е между приоритетите на икономическата политика на прехода и присъединяването.

Много изследователи¹⁸ на скритата икономика обръщат внимание на нейното положително въздействие. То се търси в три насоки:

- а) укриването на ДОЗ освобождава допълнителни средства за повишено инвестиционно или потребителско търсене, което стимулира икономическия растеж;
- б) укриването на ДОЗ абсорбира безработица, ограничава обедняването и така намалява социалната цена на прехода и социалното напрежение.
- в) укриването на ДОЗ действа като своеобразен коректив на икономическата политика, оказвайки натиск към понижаване на разходите, свързани с доброволното спазване законите (compliance cost) и към рационализиране на приходната администрация и обслужването на данъкоплатците.

Последният аргумент има известни основания. Размерът на избягването на ДОЗ е в тясна зависимост от размера на данъчното бреме и административните и регулативни бариери пред бизнеса. Първите два обаче, в условията на България, са доста спорни. Намаляването на данъчното бреме наистина би имало стимулиращ ефект, само доколкото то не нарушава правилата на конкуренцията като облагодетелства недобросъвестните данъкоплатци и генерира средства, които могат да се вляят безпроблемно в икономиката, при това за закупуване на местни стоки и услуги. Когато отделни фирми намаляват данъчното си бреме чрез избягване на данъци и осигуровки, това не може да не става за сметка на други фирми или на обществото като цяло. Освен това трудностите по легализирането на тези средства води до тяхното

¹⁷ Schneider (2002 с.20, Table 8).

¹⁸ Виж Enste (2003, 99-101) за кратък преглед на хипотезите и доказателствата за ползите от сивата икономика.

изнасяне от страната. Голяма част от това, което остава в страната и успешно е вкарано в официалната икономика се използва за внос на стоки и услуги, а не за вътрешно търсене. Що се отнася до допълнителната скрита заетост, която иначе не би била създадена от формалната икономика, социалната цена не се намалява, а по-скоро се отлага в бъдещето, когато тези, които днес не са осигурени или са частично осигурени ще разчитат на пенсии и здравни осигуровки.

Докато ползите от скритата икономика за икономическия растеж са трудно измерими, то вредите са далеч по-ясни. Те идват поне по три канала на въздействие:

4.2.1. Изкривени пазарни взаимоотношения и пазарни механизми. Укриването на данъци и осигуровки пречи на нормалното функциониране на пазара и на ефективното разпределение на наличните ресурси. Неспазването на законите, особено по отношение на ДДС и социалните осигуровки, се превръща в значително конкурентно предимство, което издига допълнителни бариери пред влизането на пазара на нови фирми, пред излизането на неефективните и затруднява оцеляването на изрядните платци. Освен това, то води до изкривени ценови сигнали и стимули, които отклоняват предприемачите от най-прекия път към повишаване на производителността. Не на последно място, подобна нелоялна конкуренция, в която немалка тежест имат умения, свързани с подценяване на реалната стойност на вноса, нерегистриране на обороти и избягване на данъци и осигуровки, кара чуждестранните инвеститори да отлагат или отменят решения за влизане в страната, докато правилата на играта се приближат до тези, отговарящи на общоприетите бизнес и счетоводни практики и правила на конкуренция.

4.2.2. Задържане на част от паричните баланси извън механизмите на финансовото посредничество. Голяма част от доходите от скритата икономика не могат веднага да влязат в паричен оборот и остават извън финансовата система, т.е. тяхното насочване към инвестиции с най-висока възвръщаемост чрез каналите на финансовото посредничество е невъзможно. В края на 2002 г. делът на кешовия компонент на паричната маса е три пъти по-голям, отколкото в предкризисната 1995-1996 г.¹⁹ Несъмнено, големият дял на парите извън

¹⁹ Русенова, 2003 г.

банките отразява освен дефицит на доверие в банковата система след кризата и наличие на значителен скрит оборот на пари в брой.

Сивата икономика ограничава достъпа до кредитен ресурс не само от гледна точка на предлагането, но и от гледна точка на търсенето. Укриването на обороти и данъци пречи на фирмите да си изградят добро кредитно досие и да спечелят доверието на банките. Неслучайно равнището на банковия кредит като процент от БВП е на половината на това в другите страни в процес на присъединяване. Този показател показва не само и не толкова недостиг на кредитен ресурс, колкото факта, че все още са малко фирмите, способни да излязат напълно на светло според банковите стандарти за оценка на кредитния риск.

4.2.3. Загуби за бюджета, които не могат да не бъдат компенсирани за сметка на други фирми, или на потребителите. Бюджетът, а оттам и данъците, са форма на обществен договор между гражданите и тяхното правителство за стойността на обществените услуги, които гражданите очакват от своето правителство, и за това как тази стойност ще бъде финансирана. Това са жизнено важни за функционирането на обществото услуги като здравеопазване, образование, социална помощ и услуги, отбрана и сигурност, поддържане на реда и правораздаване, поддържане и развитие на инфраструктурата, и съответните институции. Те имат определящо значение за такива важни елементи на конкурентноспособността на икономиката, като качество на наличните човешки и инфраструктурни ресурси и на бизнес средата.

Бюджетните ограничения изпъкват с особена сила при специфичните български условия на валутен борд и присъединяване. От гледна точка на фискалната политика, възможностите на правителството в условията на валутен борд са силно ограничени. Правилата му ограничават инфлационното финансиране на дефицита, т.е. чрез увеличаване на парите в обръщение. Според споразуменията с МВФ, бюджетният дефицит не трябва да надхвърля 1% от БВП и трябва да бъде напълно балансиран до 2006 г., а според критериите от Маастрихт трябва да е в рамките на 3% след присъединяването. В контекста на фискалната политика укриването на ДОЗ поставя правителството пред избора или да увеличава данъчните ставки, или да намалява разходите.

Първото решение не само би забавило растежа, но и не решава проблема, тъй като отключва порочна спирала на увеличени ставки и растящо укриване на данъци и осигуровки. През последните години бе обявена линия на намаляване на преките данъци, като за сметка на това се разчита на увеличени приходи от косвени данъци, главно чрез хармонизиране с европейското законодателство в областта на акцизите и ДДС.²⁰ Тази насока на средносрочната данъчна и фискална политика се вижда в таблица 3, която отразява и прогнозите, залегнали в Националния план за икономическо развитие до 2006 г.²¹ Ако тези цели се реализират, България ще влезе в ЕС с дял на публичните приходи под 30% от БВП, при значително намаление на тежестта на данъците върху корпоративния и личния доход.

ТАБЛИЦА 3: ПУБЛИЧНИ ПРИХОДИ: КАСОВО ИЗПЪЛНЕНИЕ ДО 2002 И ПРОГНОЗА ДО 2006 (% ОТ БВП)

Видове приходи	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Общо данъци и осигуровки (1+2)	31,6	31,5	32,5	31,0	29,7	29,7	29,6	29,0	28,9
1. Данъчни приходи	22,5	21,5	21,5	21,0	20,2	19,5	19,3	18,7	18,5
1.1. Данък печалба	3,8	3,1	2,8	3,9	3,0	2,6	2,3	1,8	1,6
1.2. ДОД	4,6	4,4	4,1	3,6	3,3	3,0	2,9	2,8	2,5
1.3. ДДС	8,2	8,1	8,8	8,3	8,3	8,5	8,5	8,5	8,5
1.4. Акцизи и пътна такса	3,0	3,8	4,2	3,7	4,1	4,1	4,4	4,4	4,7
1.5. Мита и такси	2,0	1,1	0,8	0,7	0,6	0,4	0,3	0,3	0,3
1.6. Имуществени и други	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
2. Осигуровки	9,1	10,0	11,0	10,0	9,5	10,2	10,3	10,3	10,4
3. Неданъчни приходи и помощи	8,1	9,3	8,8	8,9	9,0	7,1	6,6	6,1	6,1
Общо приходи (1+2+3)	39,7	40,8	41,3	39,9	38,7	36,8	36,2	35,1	35,0
Общо разходи	38,4	40,6	42,0	40,4	39,4	37,5	36,7	35,0	35,0
в т.ч. текущи	34,3	35,7	37,6	36,3	35,6	34,5	33,7	32,0	32,0
капиталови	4,1	4,9	4,3	4,2	3,8	3,0	3,0	3,0	3,0

Източник: Министерство на финансите и АИАП (2003).

²⁰ През 2002 и 2003 г. бе свалена горната ставка по ДОД, бе увеличен необлагаемият минимум и беше ревизирана подоходната скала. В облагането на корпоративния доход бяха въведени редица облекчения за големи инвестиции и бяха увеличени редица амортизационни отчисления. Заедно с това бе обявено поетапно намаляване на данък печалба от 23,5% през 2002 г. на 20% през 2004 и на 15% през 2005 г. Правителството предложи данък печалба от 19,5% в обсъждането на бюджетната рамка за 2004 г. и това бе прието с бюджет '2004.

²¹ АИАП (2003: 221, табл. 4.2)

В регионален сравнителен план данъчната тежест в България също не е висока. Таблица 4 я сравнява със средната за ЕС, с тази на така наречените кохезионни страни, и на водещите страни в процеса на присъединяване. Едва ли обаче по-ниските равнища за България се обясняват изцяло с по-ниски ставки. Те отразяват също така по-ниски доходи и по-ниска събираемост в сравнение със страните от извадката.

ТАБЛИЦА 4: ДАНЪЧНИ ПРИХОДИ В % ОТ БВП: БЪЛГАРИЯ И НЯКОИ СТРАНИ В ПРОЦЕС НА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ И КОХЕЗИОННИ СТРАНИ

	1995	1999	2000	2001	2002
България		31,5	32,5	31,0	29,7
в.т.ч. в/у дохода	*	7,5	6,9	7,5	6,3
Полша	39,6	35	34,3	33,6	34,3
в.т.ч. в/у дохода	12,1	10,7	10,5	9,9	9,9
Чехия	40,1	38,9	38,9	38,4	39,2
в.т.ч. в/у дохода	9,9	8,7	8,8	9,0	9,7
Словакия		96,4	34,9	32,3	33,8
в.т.ч. в/у дохода		8,3	7,4	6,7	7,1
Унгария	42,4	39,1	39,0	39,0	37,7
в.т.ч. в/у дохода	8,9	9,1	9,5	10,0	10,0
Гърция	32,4	37,0	37,5	36,9	34,8
в.т.ч. в/у дохода	7,2	9,7	10,5	9,6	8,5
Ирландия	32,8	31,0	31,2	29,9	28,0
в.т.ч. в/у дохода	12,8	13,3	13,4	12,5	11,4
Испания	32,8	35,0	35,2	35,2	35,6
в.т.ч. в/у дохода	9,6	9,8	9,8	9,9	10,4
Португалия	32,5	34,0	34,3	33,5	34,0
в.т.ч. в/у дохода	8,5	9,8	10,3	9,7	9,4
ЕС 15	40,1	41,4	41,4	41,0	40,5
в.т.ч. в/у дохода	13,8	14,6	14,8	14,6	14,1

* Данъците върху дохода включват данък върху доходите на физическите лица и върху печалбите на компаниите.

Източник: OECD Revenue Statistics

Що се отнася до разходната част, битува мнението че отказът от плащане на данъчни задължения е свързан с убеждението на данъкоплатците, че парите им се разхищават за заплати на неефективна и корумпирана администрация. По данни на Световната банка обаче,

разходите за заплати на държавни служители през 2000 г. съставляват около 5% от БВП и са по-ниски от средните за страните от ЦИЕ (6%) и от кохезионните страни (11,2%).²²

По дял на заетите в държавната администрация – 6,4% от населението, България също е под средната стойност за ЕС (8,9%) и за кохезионните страни (6,9%). При това над 72% от бюджетните служители в България са заети в образованието и здравеопазването, 19% в централната и 9% в местната администрация. В ЕС структурата е коренно различна: 36% са заети в местната администрация, приблизително толкова са в образованието и здравеопазването, и 29% са в централната власт.²³ Изграждането на административен капацитет, особено в контекста на децентрализацията, привличането на способни хора и намаляването на условията за корупция несъмнено са свързани с по-големи разходи за заплати на централната и особено на местната администрация. В краткосрочен план те едва ли ще бъдат компенсирани от адекватно оптимизиране на заетостта в образованието и здравеопазването. Възможно е разходите за заплати дори да се увеличат, за да се отговори на предизвикателствата на реформата в публичната администрация във връзка с присъединяването. По оценки на МВФ, присъединяването към ЕС ще изисква допълнителни бюджетни разходи от порядъка на 2,5-3% от БВП. Присъединяването към НАТО също има висока стойност за фиска. От друга страна, структурата на разходите не позволява голяма гъвкавост: социалните разходи заемат повече от една трета, а разходите за здравеопазване, образование, съдебна власт са далеч под нуждите и под средните за страните в процес на присъединяване (таблица 5). Това води до занемаряване на поддръжката на основните фондове, от една страна, и разрастване на нерегламентираните плащания за обществените услуги, от друга.

²² Трябва да се отбележи обаче, че пълната съпоставимост е ограничена поради изключването на заплатите на заетите в отбраната и сигурността от останалите бюджетни заплати и включването им в Други стоки и услуги.

²³ Световна банка (2002: 15-16, Table 2.3;2.4)

ТАБЛИЦА 5: БЮДЖЕТНИ РАЗХОДИ ПО ФУНКЦИИ (% ОТ БВП): БЪЛГАРИЯ И СТРАНИ ОТ ЦИЕ ПРЕЗ 2000 Г.

	България	Чехия	Унгария	Полша	Румъния	Словакия
Общо разходи	42,0	44,3	47,3	42,7	35,5	41,8
Общи държавни служби	3,5	2,5	4,6	2,5	1,5	3,4
Отбрана	3,0	1,9	1,1	1,4	1,7	1,9
Ред и сигурност	2,5	2,1	1,6	1,8	2,0	1,6
Образование	4,1	4,2	4,8	5,9	3,1	3,9
Здравеопазване	3,7	6,7	4,2	4,2	3,7	7,1
Социално осигуряване и подпомагане	14,8	14,8	14,5	18,7	10,0	10,7
Жилищни комунални услуги	1,7	3,2	1,6	3,0	1,9	1,9
Отдых, култура	0,8	1,1	1,2	0,8	0,6	0,9
Икономически дейности	4,7	6,0	5,1	2,9	5,0	8,1
Разходи за лихви	4,3	1,1	6,1	2,7	4,9	2,9

Източник: Световна банка, 2002 г. (World Bank, 2002: 23 Table 2.6)

При това положение единственият шанс за обществото и икономиката е повишаването на събираемостта или ограничаването до минимум на укриването на данъчни и осигурителни задължения. Това е сложен въпрос за всяко правителство и до голяма степен се свежда до правилния баланс между създаване на най-добри условия за доброволно изпълнение на ДОЗ при най-ниска цена на изпълнението, от една страна, и прилагане на законите с цялата им строгост, от друга. Накратко, това е трудният баланс между стимули и принуда, между моркова и тоягата. В този контекст изборът на най-ефективните инструменти на икономическата политика зависи основно от две предпоставки: а) идентифицирането на причините и факторите, които обуславят укриването на данъци и осигуровки, т. е. генерират скритата икономика; и б) нейният обхват и структура.

4.3. Опит за диагностика на проблема

Различни оценки на размера на сивата икономика в България я нареждат на челни позиции сред страните в процес на присъединяване. Спо-

ред Schneider (2003, p.27, table 2), с 36,4% от БВП, България отстъпва само на Латвия и Естония. По ръст на сивата икономика в годините на прехода (34,3% увеличение на дела на сивата икономика във БВП) тя отстъпва само на Латвия. Редица социологически изследвания за поведението и нагласите на българските данькоплатци показват, че укриването на данъци и осигуровки се приема като масово разпространено явление.²⁴ В повечето от изследванията обаче се забелязва силно несъответствие между резултата от преценките на респондентите за равнището на укриването на ДОЗ, от една страна, и резултата от признанията за тяхната собствена практика. Така например повече от половината от всички интервюирани от МБМД през юни 2003 данькоплатци смятат, че повече от половината фирми в България укриват данъци и осигуровки. Според въпроса за изрядността на собствената фирма обаче, излиза че над 70% изпълняват съвестно своите задължения.²⁵ Нещо повече, въпреки масовото убеждение, че съвестните платци са по-малко от половината фирми в България, силно е убеждението, че именно държавата не е изрядната страна и ощетява данькоплатците, а не обратното.

Социологическите проучвания на нагласите на данькоплатците, експертните изследвания и данните от данъчната и осигурителната администрация сочат като основни нарушения укриването на оборот с цел избягване на данък печалба (ДП) и ДДС (вкл. избягване на регистрация по ДДС), източване на ДДС, нелегален внос и укриването на данъци и осигуровки върху трудови възнаграждения. Последното е като че ли най-разпространено, макар и да няма финансовите измерения на укриването на ДП и ДДС. Що се отнася до това кой крие данъци и осигуровки, надделява виждането, че най-изрядни данькоплатци са гражданите. За фирмите нещата изглеждат по-диференцирани. От една страна, надделява мнението, че големите фирми чрез корупция, политически или силови връзки успяват да действат безнаказано в сравнение с дребния бизнес. От друга страна, двойното счетоводство, скриването на заетост и обороти е по-трудно за големите фирми, които са принудени по силата на вътрешната отчетност, а често и отчетност към чуждестранен партньор, както и поради специалния им административен статут на големи данькоплатци, да поддържат изря-

²⁴ SG Group (2002); МБМД (2002); МБМД (2003); Скала (2003).

²⁵ МБМД (2003).

ден документооборот и отчетност. От тази гледна точка укриването на доход, и особено на осигуровки, като че ли е по-присъщо на малкия и среден бизнес, който освен това и най-трудно понася данъчните и осигурителни тежести.²⁶

Интересен е въпросът защо съществува такава масова нагласа в България за укриване на данъци и защо тя е сред лидерите при страните-кандидати за присъединяване по ръст и размер на скритата икономика.

Без съмнение и в България действат същите основни генератори на скрита икономика, които са характерни за всяка икономика: тежестта на данъчното бреме, неефективното прилагане на законите, административните бариери пред бизнеса и т.н.²⁷ Тези генератори се проявяват в много по-остра форма при икономиките в преход поради незавършените реформи и липсата на адекватен административен и институционален капацитет. Но има и други, специфични местни фактори, които обясняват голяма част от проблема. Такива са например липсата на дълги исторически традиции на пазарна и данъчна култура; кризата на доверието в държавността; острото недоволство от равнището на предоставяните обществени услуги. Всички те са важни при диагностиката на явлението и определянето на най-адекватната намеса. Едни от тях са вътрешни и могат да бъдат ограничени с инструментите на реформата в приходната политика и администрация. Такива са, от страната на политиката: размерът на данъчните ставки; сложността и неяснотите в законите и процедурите, които отварят вратата на еднолични тълкувания и решения; а от страната на администрацията: тежестта на разходите по доброволното изпълнение на ДОЗ и относителната безнаказаност на укриването. Други са външни и са свързани с по-всеобхватни и сложни реформи, като намаляване на тежестта на административния контрол върху икономиката; реформата в публичните разходи и инвестиции за повишаване на качеството на обществените услуги и финансовата децентрализация.

²⁶ В този смисъл си струва сравнението на осигурителната тежест на един ЕТ, който плаща сам 100% осигуровки, с тази на управител на фирма, който плаща 25% от дължимите осигуровки.

²⁷ виж Djankov et al (2003).

4.4. Административните и регулаторни бариери пред бизнеса

Най-общо, укриването на данъци и осигуровки е реакция срещу данъчното и административното бреме и опит да се заобиколят препятствията пред бизнеса. Изследване на административните бариери пред инвестициите, проведено от Световната Банка в партньорство с „Витоша Рисърч“ през 2002 г.²⁸ откроява данъчната администрация и трудовите регулации като двете най-големи ограничения пред бизнеса. Ставките като цяло се приемат за високи, особено съотнесени към ниското качество на услугите, които данъкоплатците получават от държавата. Малкият и средният бизнес определено намира за най-тежки осигуровките, докато за големите данъкоплатци най-много тежат задълженията по ДДС. За ЕТ на второ място идва общата данъчна тежест и патентният данък, за фирмите – ДДС и ДП, а за големите данъкоплатци ДП.²⁹ Не са малко фирмите, особено в строителството, които нямат стабилни доходи всяка година и за които е трудно да внасят авансов данък на база на финансовия резултат от предната година. Заедно с това обаче само 14% от големите данъкоплатци, 27% от юридическите лица и 35% от ЕТ оценяват данъчните ставки като много високи. Въпреки че никой не смята ДОЗ за ниски, това определено не е единственият, а изглежда не е и главният проблем на бизнеса в България.

Налага се изводът, че тежи не толкова нивото на данъците, колкото административните разходи по спазването на ДОЗ. Те са свързани преди всичко със сложната и вечно променяща се законодателна рамка и свързаният с това административен произвол. Така например главният проблем на данъчната система според изследването на „Витоша Рисърч“ за FIAS (2002) е честата промяна в правилата и ставките. Този извод се потвърждава и от проучването на МБМД (2003), където над 90 % от респондентите оценяват данъчната система като твърде, или по-скоро, усложнена, при това с тенденция към усложняване през последните години. Заедно с това преобладава мнението, че усложняването не е ограничило възможностите за укриване на ДОЗ. То по-скоро създава поле за различни тълкувания и еднолични административни решения при прилагането на закона, отколкото за

²⁸ FIAS (2002).

²⁹ МБМД (2003), таблица 29

по-добър контрол върху изпълнението на ДОЗ. Фирмите респонденти най-често се позовават на административен произвол при признаване на данъчни облекчения и при провеждането на ревизиите.

Това състояние на нормативната база не може да не повишава значително разходите за добросъвестно спазване на закона (т. нар. compliance cost). Преките загуби за бизнеса, свързани с неефективността на данъчната и осигурителна администрация идват най-често от ненавременното и непълно възстановяване на данъчен кредит и разходите на време и труд за изпълнението на ДОЗ.

4.4.1. Забавяния при възстановяване на ДДС. Според изследването на FIAS (2002) ДДС се възстановява средно за 59 дни, при регламентиран от закона максимален срок от 45 дни. Особено тежко е положението с ДДС при износ, където проверките могат да забавят връщането с 2-3 месеца. При това, според проучването се връща средно около 60% от исканата сума.³⁰ Бизнесът търпи загуби и от принципа на колективната отговорност, която понася цялата верига по ДДС, дори само една фирма от веригата да не е изряден платец.

4.4.2. Данък „Време“, т.е. разходите за време и труд, отделени за изпълнението на ДОЗ. Според FIAS средногодишно управителите отделят на данъчните власти 82,2 работни дни от своето време и 266,9 работни дни на счетоводители и други служители. В стойностно изражение това възлиза средно на USD 731. Оценка на МБМД (2003) за разходите на време и труд в изпълнението на ДОЗ са дори още по-високи: 861,5 лв. средно на година за ЕТ; 4253 лв. при фирмите по ТЗ; и 8839 лв. при големите данъкоплатци.³¹ До голяма степен тези разходи отразяват времето, прекарано в данъчни ревизии и проверки. По данни на FIAS, около $\frac{3}{4}$ от интервюираните фирми са имали 3-4 данъчни ревизии през предходната година с обща средна продължителност от 14 дни.³²

³⁰ FIAS (2002) таблица 20.

³¹ Голямата разлика може частично да се обясни с това, че изследването на FIAS отразява само времето, отделено за данъчната администрация, докато оценката на МБМД включва и времето, прекарано с осигурителната администрация. Освен това в оценките си бизнесът, като че ли е склонен да отнася почти цялата стойност на счетоводната дейност на фирмата към разходите за изпълнение на данъчните и осигурителни задължения, като че ли счетоводителите и юристите обслужват главно отношенията на фирмата с данъчните.

³² FIAS (2002), p.26.

Освен преки загуби изрядните данъкоплатци понасят в много по-голяма степен непреки щети, свързани с нелоялна конкуренция. Неспособността на данъчната администрация да приложи закона еднакво към всички участници на пазара създава конкурентни предимства за неспазващите закона, които могат да изтикат добросъвестните данъкоплатци от пазара. В условията на такава конкуренция укриването на ДОЗ става въпрос на оцеляване.

Административните бариери пред бизнеса далеч не се изчерпват с данъчните и осигурителни задължения. Извън тях съществуват голям брой административни препятствия, които са между основните генератори на скрита икономика. При страните в преход една част от тях са историческото наследство от всепроникващата роля на държавата в командната икономика. Такива са различните регистрационни и лицензионни режими.

Капе 1.

Политика за намаляване на регулативните бариери пред бизнеса

През 2002 г. правителството направи преглед на 361 режима и прие програма за отменянето на 70 и облекчаването на 118 от тях и създаване на обществен регистър. Приетият през 2003 г. Закон за регулиране на стопанската дейност бе първата реална стъпка към облекчаване тежестта на режимите. Той узакони списък на действащите режими и постанови, че въвеждането на нов режим може да става само по силата на закон. За пръв път бе въведен и принципът на мълчаливото съгласие, макар и за ограничен брой разрешителни процедури. Реалната отмяна и облекчаване на режимите обаче затъна в дебрите на междуетаботвеното съгласуване и все още е далеч от задоволително решение.

Други са нови и имат за цел да защитят потребителя и вложителя от вакуума, създаден при отдръпването на държавата от икономиката, преди да са разградени монополните структури и да са установени нормални правила на конкуренцията, както и работещи механизми за защита на потребителя. Такива са различните ценови регулации. Трети, като изискванията за безопасност и информиране на потребителя, са свързани с изискванията на съответните директиви на ЕС. Независимо от произхода и целта на административните регулации, общото,

което ги прави генератор на сива икономика, е или тяхната висока цена за предприемачите, или че те в много случаи правят бизнеса зависим от едноличното решение на държавния чиновник. Повечето български фирми зависят от лицензи и разрешителни, за да осъществяват своята дейност, като повечето от тези лицензи са срочни и подлежат на подновяване.³³ Отделно фирмите имат значителни разходи по сертифицирането на своето оборудване, своите стоки и услуги. Изискванията за лицензи и сертификати водят като последици безбройни проверки от контролните органи. Резултатите от FIAS (2002:7) показват, че за една година българската фирма е подложена средно на 19 проверки с обща продължителност от 12 дни. Съответно, българските мениджъри прекарват около 20% от своето време с представители на властта и контролните органи. Това е доста по-високо от средното за региона (14%) и около три пъти повече от Китай и икономиките с висок растеж от Източна Азия (6,5%). Тежестта на административния контрол е силен стимул за бизнеса да остане в сенчестата част на икономиката. Дори оставането в сянка да не е пряко следствие от данъчни и осигурителни тежести, то има за резултат укриване на ДОЗ.

4.4.3. Наследството. Корените на сивата икономика, и в частност на избягването на ДОЗ, могат донякъде да се търсят в спецификата на българската командна икономика и специализацията и в СИБ. Свръхрегулацията, тоталният дефицит на вносни стоки, липсата на каквито и да е възможности за легална стопанска инициатива от страна на гражданите имат две последствия. От една страна, то създава немалка икономика в сянка, която нормално съжителства с командната икономика³⁴. Тя има широк диапазон: от на практика законните частни уроци, жилищно-ремонтни услуги, жилища под наем, квартири за летовници, уреждане на дефицитни стоки срещу допълнително зап-

³³ 61,7% от фирмите, обхванати в изследването на FIAS работят под някакъв лицензионен или разрешителен режим, като средно на фирма се падат 5,5 лицензи и разрешителни. Времето за изпълнение на всички изисквания и предоставяне на необходимата документация (средно около 10 човекодни) заедно с времето за издаването (средно 22 дни) и таксите за него (средно 189 долара) нареждат България на второ място след Казахстан сред страните в преход по показателя средни разходи за лицензиране. Що се отнася до страните в процес на присъединяване, разходите в България надвишават 3,5 пъти тези за Латвия. Виж FIAS (2002) 9-11.

³⁴ Типологията и хронологията на т. нар втора икономика при социализма са обстойно представени и анализирани от Чавдарова (2001, 101-115).

лащане, куфарна търговия и т.н. до незаконните черен валутен пазар и контрабанда на вносни стоки.

4.4.5. Спецификата на българския преход. Българският преход се характеризира с шокова либерализация на стоковите и финансови пазари заедно с: а) забавено въвеждане на необходимите регулации в защита на вложителя и потребителя и б) забавена приватизация. Резултатът от тази комбинация през първата половина на 90-те години е добре известен: източване и декапитализиране на държавни предприятия, източване на спестяванията на фирми и граждани, срив във всички сектори на икономиката с изключение на застрахователния. Това създаде идеална база за избуяване на скритата икономика.

Има и още един специфичен елемент на българския преход, който обяснява експанзията на сивата икономика: това е водещата роля на хора от службите за сигурност в управлението на държавата и бизнеса. Още преди прехода властта, чрез своите тайни служби, използва контрабандата за заобикаляне на КОКОМ ограниченията и за финансиране и помощ на „братски“ режими в третия свят. Ялъмов (2003: 109) посочва, че тези канали са запазени и разпределени след 1989 и формират основата на сивата икономика в информационния сектор. Освен това, липсата на ясна законова база за финансиране на политическите партии след 1989 г. установи практиката неизрядни вносители да спонсорират управляващи партии с част от укритите митнически сборове. Това не само корумпира цялата система, но и създава силни връзки между властта и сенчестия бизнес, които са важна отличителна черта на българския преход и на скритата икономика.

Естествено е шоковото разпределение на ресурсите през първите 6-7 години на прехода и последвалите приватизационни схеми чрез ваучери, РМД и преговори с потенциални купувачи, както и свързаната с тях корупция, да поставят България сред водещите страни в процес на присъединяване по дял на сивата икономика в БВП. В този контекст, да ѝ се приписват стимулиращи растежа функции е доста оптимистично. Сигурно е обратното, че прехвърлянето на значителни средства от командната икономика в сивия сектор доведе до тотален срив през 1996-1997, от който България все още – след повече от 6 години валутен борд и икономически растеж – по някои икономически показатели не се е възстановила.

4.4.6. *Криза на държавността.* Това безнаказано преразпределение на ограничените ресурси за сметка на много излъгани спестители, вложители, участници в масова и РМД приватизация в посока към скритата икономика доведе до дълбока криза на доверието в държавността, в равнопоставеността на гражданите пред закона. Тя в най-висока степен определя и отношението на българина към данъчните и осигурителните му задължения 14 години след началото на прехода.

Както вече бе посочено, данъците и задължителните осигуровки са важна част от обществения договор между гражданите и тяхното правителство относно стойността и финансирането на обществените услуги. Социологическите изследвания показват, че в огромната си част българските данъкоплатци не вярват в този договор, намират го за несправедлив и не искат да бъдат част от него. Това е съществена отличителна черта на Българската скрита икономика. За разлика от повечето страни, в България на преден план излиза чувството за *несправедливост* на данъчната и осигурителна система, отколкото оценката за *непоносимост* на ДОЗ. Българският данъкоплатец възприема обществения договор за несправедлив и ощетяващ го в две насоки: а) спрямо качеството на предоставяните от държавата обществени услуги; и б) равнопоставеността на данъкоплатците пред закона. Допитване на МБМД от юни 2003 показва, че 61% от големите данъкоплатци, 69% от гражданите, 69% от фирмите и 74% от едноличните търговци намират данъчната система в България за несправедлива.³⁵

4.4.7. *Качеството на обществените услуги.* Преди всичко българският данъкоплатец е недоволен от ниското качество на обществените услуги, които той получава срещу данъците и осигуровките, които плаща. Най-ниско той оценява състоянието на пътищата, чистотата и здравеопазването. Най-критични са представителите на малкия и среден бизнес.

³⁵ МБМД (2003).

ТАБЛИЦА 6: ОЦЕНКА ЗА КАЧЕСТВОТО НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ УСЛУГИ
СКАЛА ОТ 1 (ЛОШО) ДО 10 (ДОБРО)

	Граждани	Еднолични търговци	Юридически лица	Големи данъко- платци
Комплексна оценка	3,81	3,31	3,48	3,50
Образование	4,71	4,19	4,58	4,44
Здравно осигуряване	3,51	2,96	3,09	3,09
Пенсионно осигуряване	3,51	3,40	3,27	3,23
Социални помощи и обезщетения	3,62	3,49	3,59	3,50
Чистота	3,37	2,75	3,09	3,17
Състояние на пътищата	2,62	2,00	2,29	2,28
Поддържане на реда и сигурността	4,48	3,99	4,07	4,17
Административно обслужване	4,68	3,72	3,87	4,09

Източник: МБМД, 2003 г.

Българинът не само е крайно недоволен от това, което получава срещу изплатените данъци, но и не очаква нещо по-добро от държавата. Според МБМД (2003: 12), около 2/3 от интервюираните предпочитат по-ниски данъци, макар и с цената на по-малко средства за услуги. Това се обяснява с личния опит на повечето българи, че независимо от това какви данъци плащат, те не могат да получат качествено обслужване без допълнително нерегламентирано заплащане на лекари, преподаватели, администрация, правоохранителни и правораздавателни органи. При това тези, които плащат повече данъци, по-често са обект (защото, разбира се, могат да си го позволят) и на нерегламентирани плащания.

В този контекст е важно да се отбележи и друга специфика на българския преход, която допълнително разкъсва връзката между спазването на ДОЗ и нивото на обществените услуги: забавената реформа в бюджетните отношения между централната и местна власт. Обществените финанси и услуги остават силно централизирани с преобла-

даващи преразпределителни функции на централно ниво, при които местната власт разчита главно на трансфери от централния бюджет под формата на субсидии и споделени данъци. Така се губи директната връзка между данъците, които плаща данъкоплатецът и качеството на услугите и бизнес средата, в която той оперира: местна инфраструктура, административно обслужване, здравеопазване, образование и т. н. През 2002 г. правителството прие концепция за финансова децентрализация и три-годишна програма за изпълнението ѝ, но още при бюджет 2003 програмата се натъкна на редица трудности.

4.4.8. Равнопоставеност пред административните и правораздавателни органи. В годините на прехода много бизнесмени натрупаха огромни състояния, които в общественото съзнание масово се свързват с политически връзки, корупция и безнаказаност пред закона. Всичко това срива доверието в държавните институции, в способността на държавата да прилага закона еднакво към бедни и богати, към малки и големи фирми. 72% от интервюираните от МБМД големи данъкоплатци, 65% от едноличните търговци и 57% от останалите фирми смятат, че фирмите не са равнопоставени пред закона, като преобладаващата част във всяка група (вкл. големите данъкоплатци) смятат, че привилегирани са големите фирми и тези, свързани с управляващите.³⁶ Изследването на SG Group (2002; 21) поставя липсата на равнопоставеност пред закона като втори по сила фактор при мотивирането на укриване на данъци.

4.4.9. Безнаказаността. Административната и финансова тежест на данъчните и осигурителни задължения, както чувството за несправедливост на системата, са основни мотивационни фактори на укриването на ДОЗ. Но всички изследвания показват, че главната причина да се укриват данъци и осигуровки е niskият риск от справедливо възмездие. Близко 2/3 от МСП и големите данъкоплатци в изследването на МБМД (2003: 26-27) оценяват като малко вероятно нарушенията да бъдат разкрити. В същото време около 50% от респондентите са убедени, че дори да бъде разкрит, той ще намери начин да се споразумее с данъчните. България е рядък пример на страна с висока степен на укриване на ДОЗ и с нито един осъден за това.

³⁶ МБМД (2003) 30-31, табл. 21, 22.

4.5. Резервите за бюджета

Анализът дотук показва, че укриването на данъци и осигуровки е широко разпространено явление, и въпреки цената, която обществото плаща за това, то като цяло е доста толерантно към него. Разгледани бяха и факторите, които обуславят укриването на данъци и осигуровки. От гледна точка на икономическата и фискалната политика обаче, е важна стойността на укриването, т. е. оценката на частта, която остава несъбрана. Тя е особено важна в контекста на планирането на приходите, включително на оценка на възможностите за намаляване на данъчните ставки. Измерването ѝ във времето е важно също и за оценката на ефективността на мерките, предприети за повишаване на събираемостта.

ТАБЛИЦА 7: ПРИХОДИ И СЪБИРАЕМОСТ (КАСОВО ИЗПЪЛНЕНИЕ), 2002 Г.

Вид приходи*	хил. лв.	% от БВП	Събираемост	Потенциал	Резерв
1. Данъчни приходи	6 332 701	19,6	75%	8 482 469	2 149 768
1.1. Данък печалба	975 795	3,0	55%	1 774 173	798 378
1.2. ДОД	1 052 366	3,3	82%	1 283 373	231 007
1.3. ДДС	2 687 958	8,3	75%	3 583 944	895 986
1.4. Акцизи и пътна такса	1 313 836	4,1	88%	1 492 995	179 159
1.5. Имуществени и други	302 746	0,9	87%	347 984	45 238
2. Осигуровки	3 075 659	9,5	75%	4 100 879	1 025 220
2.1. Социални (ДОО)	2 459 887	7,6	75%	3 279 849	819 962
2.2. Здравни	615 772	1,9	75%	821 029	205 257
Общо данъци и осигуровки	9 408 360	29,1	75%	12 583 348	3 174 988

Източник: Главна Данъчна дирекция, World Bank, 2003, собствени изчисления.

* Поради липса на оценка за събираемостта таблицата не включва мита и митнически такси, които през 2002 г. възлизат на 188 390 хил. лв., (0,6 % от БВП).

Поради ограниченото наличие на данни и трудностите да се измери нещо, което съществува само доколкото то може да се укрие, няма установена методология, на която може да се разчита напълно и без уговорки. Все пак съществуват достатъчно данни от националната статистика, от данъчната и осигурителната администрация и от представителни допитвания до данькоплатците и осигурените, които позволяват да се направят доста условни оценки на степента на укриване на данъци и осигуровки (compliance gap).

Според оценките на експертите SG Group (2002), ГДД и Световната банка³⁷ най-голяма е степента на укриването при данък печалба. При него събираемостта през 2002 г. е около 55%. Укриването на доход става чрез нерегистриране на продажби или чрез завишаване на разходите. Най-разпространен е при малкия и среден бизнес, особено в сферата на търговията на дребно, услугите, строителството. В стойностно изражение обаче най-големи са нереализираните приходи от ДДС и осигуровки. При ДДС събираемостта е около 75%. Освен чрез скриване на обороти, най-често се прилагат схеми на документални измами за източване на ДДС, подценен внос, фиктивен износ и т. н.

Укриването на осигуровки освен че е най-голямо по стойност, засяга най-много хора. То се осъществява чрез пълно или частично скриване на разходите за труд и работна заплата чрез наемане на работа без договор, или чрез отчитане само на част от реалното трудово възнаграждение. Според представителното проучване на „Витоша Рискърч“ сред работодателите³⁸, средният дял на наетите без трудов договор в края на 2002 г. е около 25%, а дялът на получаващите висока заплата от официално декларираната е около 34%. Близки са и резултатите от анкетното проучване на МБМД (2003:15), където 73% от големите данькоплатци, 61% от фирмите и ЕТ и 53% от гражданите смятат, че при повече от половината от наетите се укриват данъци и осигуровки. Що се отнася до личния статут, 78% потвърждават наличието на договор, а 14 % признават, че работят без договор. От работещите по договор само 50% потвърждават, че се осигуряват върху реалното си възнаграждение, а 30% признават, че плащат данъци и осигуровки върху възнаграждения по-ниски от реалните. Въпреки че укриването на осигуровки има като последица укриването и на ДОД,

³⁷ Световна банка, 2003, с. 52.

³⁸ Виж гл. 2.

поради общото ниско ниво на заплатите и прогресивната скала на облагане събираемостта при ДОД по трудови договори е доста по-висока – около 82%.

Укриването на разходите за труд има своето обяснение както от страната на търсенето, така и от страната на предлагането. От гледна точка на бизнеса тежестта на задължителните осигуровки за сметка работодателя е по-голяма от тежестта на данъчното задължение по данъка върху печалбата. Ето защо работодателят е по-склонен да пести от осигуровки, като крие разходи за труд, дори и с това да завишава изкуствено приходите. Дори и при равни тежести, работодателят вероятно пак би предпочел да не отчита разходите за труд, тъй като има повече възможности да компенсира с други разходи. Отделно, трудовото законодателство ограничава свободата на работодателя да оптимизира работната сила чрез уволнения или срочни договори. Тези регулативни бариери, които по тежест се класират веднага след данъчната система, са също важен стимул за наемане без договор.

Спецификата на предлагането на работна сила също обуславя такова решение. Плащането на ДОД и осигуровки не е решение на работника, а на работодателя, работникът прави своя избор относно спазването на законите главно чрез избора на работодателя си. В условия на свръхпредлагане и ниската мобилност на пазара на труда този избор е минимален. Ниските доходи не позволяват на търсещия работа да мисли в перспектива. Той е склонен да приеме липсата на пенсия утре в замяна на някакви доходи днес, плюс „бонуса“ от невнесените ДОД и осигуровки за сметка на осигуреното лице. Оформя се своеобразен обществен договор на гърба на бюджета и общественото осигуряване, в който работодателят пести от осигуровки, а работникът от ДОД и от осигуровки. Настоящият риск и отговорност е изцяло за работодателя, а бъдещата тежка цена на липсата на социална защита и пенсия остава изцяло за работника.³⁹

При това положение правителството разбираемо фокусира своите усилия върху ДДС и осигуровките. При тях, дори наполовина да се ограничи изтичането на средства в скритата икономика, ефектът би

³⁹ Разновидност е скриването на трудов договор под формата на граждански договор. В този случай приспадането на нормативно признати разходи позволява да се укрие частично ДОД в полза на работника, като отговорността за плащането на осигуровките се прехвърля изцяло върху него.

бил равен на целия приход от данък печалба и би позволил значително да се облекчи и опрости облагането на дохода. Инструментите, на които се залага обаче – въвеждане на задължителна ДДС сметка, снижаване на прага по ДДС, въвеждане на задължителни осигурителни прагове, въвеждане на задължителна регистрация на трудови договори, и данъчна полиция – търсят решението повече в областта на административната принуда, отколкото в създаването на условия за доброволно спазване.

4.6. Насоки на политиката и административната реформа

Доброволното спазване зависи от създаването на редица стимули за данъкоплатците, които, както бе показано, са свързани с тяхната преценка за справедливостта на системата и равнопоставеността пред закона, от една страна, и с намаляване на цената на доброволното спазване. За разлика от широко разпространеното мнение, че никакви стимули не са толкова важни, колкото страха от санкциите, модерните данъчни администрации все повече залагат на подобряване на обслужването на данъкоплатеца, намаляването на тежестта на доброволното спазване, третирането му по-скоро като клиент, отколкото като длъжник, или потенциален нарушител. При масовите нагласи на укриване на данъци такъв тип администрация може да се стори нерелистична за икономика в преход. Но опитът на страните, които наистина са успели да ограничат дела на скритата икономика, показва, че успех има само когато се заложи главно на доброволното спазване. Административната принуда има значение, но то е маргинално и повече в контекста на равнопоставеността. Успехът на системата зависи от това доколко тя е обърната към по-доброто обслужване на данъкоплатеца, отколкото към санкционирането му.

Това означава изграждане на нов тип отношения между администрация и данъкоплатец. В редица развити страни принципите на тези отношения са заложиени в Харта за правата и задълженията на данъкоплатеца. Макар и да няма силата на закон, хартата е изключително полезен документ, тъй като формулира ангажиментите на приходната администрация по отношение на правата на данъкоплатците и произтичащите от това минимални стандарти на обслужване, заедно с

ответните задължения на данъкоплатеца за добросъвестност и сътрудничество.

Основните права на данъкоплатеца са дефинирани още през 1990 г. от Форума по Данъчна Администрация към Комисията по бюджетни въпросите на ОИСР. На тази база те бяха разширени през 2003 г., с практически насоки за гарантиране на основните права и задължения, основани на най-добрите международни практики. Те включват:

- *Право на информация, помощ и изслушване.* То предполага задължение на администрацията да информира данъкоплатеца, да му помогне да се ориентира и разбере своите данъчни задължения и конкретните решения по неговите дела. В най-добрите практики то е гарантирано с определени срокове за отделните услуги, т.нар. стандарти на обслужване. Това са максимално време за отговор на писмено, или телефонно запитване, за чакане в данъчната служба, за възстановяване на надвнесен данък, за отговор на констатации, и т. н.⁴⁰ На практика това право, което гарантира качеството на обслужването на данъкоплатеца, зависи критично от поне три важни предпоставки: а) ясно законодателство и процедури, които изключват различни тълкования и еднолични решения от страна на служителя; б) определено равнище на професионализъм от страна на данъчните служители, както по отношение на приходното законодателство и счетоводни практики, така и за работа с клиенти; в) не на последно място определено ниво на пригоденост на материалната база и информационната система за бързо и качествено обслужване на клиенти.
- *Право на обжалване.* В международната практика обхваща всяко административно решение и всеки данъкоплатец, стига той да е директно засегнат. Задължение на администрацията, скрепено със съответните стандарти на обслужване, е да обясни на данъкоплатеца това негово право, да осигури професионално и безпристрастно разглеждане от друг представител и да отговори в определен срок с надлежни обяснения, ако жалбата е отхвърлена.

⁴⁰ Така например британският стандарт за отговор на писмено запитване е 15 работни дни и се постига в 83% от случаите. Общият стандарт за обслужване на място е между 10 и 20 минути, за отговор на телефонно запитване около 20 сек. Ирландските стандарти за възстановяване на ДДС е до 10 дни за 85% от случаите, а за възстановяване на преки данъци до 20 работни дни за 80% от случаите. OECD (2003)

- *Право да не бъде облаган над дължимата сума.* Предполага дори помощ от страна на администрацията, за да може данъкоплатецът да се възползва от всички привилегии и отчисления от данъчната основа, предвидени в закона, както и връщане в минимални срокове на надвнесени данъчни задължения.
- *Правото на сигурност и предвидимост.* Това означава, че служителите са длъжни да предупредят данъкоплатеца в някакъв разумен срок за среща, или проверка на документи, както и за обхвата и изискванията на проверката, за да може той да ги подготви, както и, че са длъжни да известят данъкоплатеца за данъчните последици от негови действия или бездействия.
- *Правото на защита на личната информация.* Службите по приходите нямат право да изискват информация, която не е свързана с изпълнението на данъчни задължения.
- *Правото на конфиденциалност и опазване на тайната.* Администрацията няма право да използва лична и финансова информация, освен в случаите, разрешени от закона.

Разбира се, тези права предполагат и насрещни задължения на данъкоплатеца, като задължението му да бъде честен, да съдейства на данъчните служители, да предоставя навреме точна информация и документи, да поддържа необходимата счетоводна документация, да си плаща данъците навреме.

Дефинирането на правата и задълженията са само първа важна стъпка за изграждане на нов тип отношения. Реализирането на такава Харта изисква съществени целенасочени усилия за изграждане на административен капацитет. Той се основава на няколко основни стълба:

- Опростяване на законодателството, унифициране и опростяване на процедурите и изискванията по различните данъци и осигуровки;
- Нови процеси, съвременни инструменти за оценка на риска, за насочване на ревизии и оценки, за най-ефективни бизнес процеси;
- Съвременна материална база и информационна система, която да позволява интернет-базирано обслужване и връзка с другите служби (митница, агенция за държавни вземания, единен бизнес регистър);

- Съвременна система за подбор, оценяване, обучение и материално стимулиране на служителите, система за вътрешен контрол, морален кодекс за намаляване условията за корупция;
- Откритост и прозрачност, отчетност и отговорност на администрацията пред данъкоплатците. Това означава администрацията да публикува отчети за постигнатите от нея количествени и качествени показатели, както и резултатите от проучвания на общественото мнение относно качеството на обслужването.

Всеки един от тези стълбове има определящо значение за създаване на най-благоприятна среда за доброволното изпълнение на данъчните и осигурителни задължения, както и за най-ефективното прилагане на закона със средствата на административната принуда. Те съставляват и основните насоки на реформата на администрацията по приходите, започнала с изграждането на Национална агенция по приходите. Проектът цели създаването на модерна и напълно осигурена с човешки и информационни ресурси Национална Агенция по Приходите, която да създаде оптимални условия за доброволно изпълнение на ДОЗ чрез подобряване на административното обслужване на данъкоплатците и намаляване на разходите по изпълнението на ДОЗ, като в същото време осигури по-доброто насочване и използване на административните мерки за еднаквото прилагане на закона. Основен елемент на реформата е повишаването на професионализма и почтеността на служителите и намаляването на възможностите за корупция.

Напредъкът по постигането на тези цели се оценява с помощта на различни групи индикатори. Качеството на административното обслужване се оценява чрез времето, необходимо за обслужване, т. е. стандартите за услугите. Икономическият ефект само от съкращаването на времето на управители и счетоводители в изпълнение на ДОЗ според икономическия анализ на проекта възлиза на 40 млн. евро годишно.⁴¹ Степента на доброволно изпълнение се измерва като процент на действителните постъпления спрямо оценката за дължимите данъци. Ефективността на приходната администрация се измерва чрез съотношението на прогнозираните спрямо постъпили приходи, административната стойност на събирането, т. е. разходите на едини-

⁴¹ Световна банка, 2003.

ца приход (като целта е този показател да достигне под 1%); както и чрез производителността на труда, измерена като брой данъкоплатци обслужвани от един служител и приходи на един служител. Ефективността на ревизиите се измерва чрез начисленията по ревизионни актове, процентът на актове за нарушения към всички ревизионни актове, събраните просрочени плащания, и т. н.

Каре 2.

Основни компоненти на проекта за реформа в администрацията по приходите

1. **Подкрепа на политиката** има за цел изграждането на административен капацитет за оценка на ефекта от законодателни и регулативни мерки, мониторинг и управление доброволното изпълнение на ДОЗ, стратегическо моделиране и планиране на приходите, интеграцията на събирането на осигуровки със събирането на другите данъци, и т. н.
2. **Развитие на организацията и управлението** фокусира върху човешкия фактор и има за цел изграждането на организационната и управленческа структура на НАП, кауто и развитие на човешките ресурси.
3. **Повишаване на функционалната ефективност** е свързан главно с оптимизиране на работните процеси, информационното им осигуряване, особено ревизиите, административните мерки по прилагане на закона, обжалванията, вътрешния контрол, системите за управление (основните работни показатели; УЧР; Финансово-счетоводно управление, и т.н).
4. **Обслужването на и участие на данъкоплатците** (вкл. Харта на правата, стандарти на обслужване, интернет услуги, зелени линии, горещи линии за сигнали против корупция и т. н.)
5. **Обновяване и оборудване** според съвременните стандарти сградите на Централното управление, Дирекция Големи данъкоплатци, и териториалните дирекции в София, Пловдив, Варна и Бургас, които заедно осигуряват 91% от данъчните постъпления.

В резултат на намаляване на цената на доброволното спазване и на усъвършенстване на механизмите за административен контрол и прилагане на законите се очаква реформата в приходната админист-

рация да повиши събираемостта поне с 5 процентни пункта до 2008 г. Това означава допълнителни приходи от общо над 1 млрд. евро през периода 2005-2008 и допълнителни годишни приходи в порядъка на около 1 млрд. лв. след 2008 г. Това би дало възможност на бъдещите правителства да инвестират в инфраструктурни проекти и да намалят данъчните и осигурителни ставки, за да стимулират растежа. При равни други условия по-ниските ставки от своя страна биха намалили допълнително дела на скритата икономика.

Институционалните предпоставки са необходимо, но далеч не достатъчно условие за успеха на реформата. Необходими са нова данъчна култура, ново мислене на данъкоплатци и обслужващата ги администрация, взаимно доверие, възможност за активна гражданска позиция и участие във формирането на политиката по приходите и обществените услуги. Това са неща, които продължават във времето далеч след изграждането на институциите.

4.7. Заключение

От гледна точка на икономическата политика, казаното дотук ни навежда на два основни извода. Това, което условно може да се определи като „добрата новина“ е, че за разлика от други страни укриването на данъци и осигуровки в България не е толкова следствие от непоносимостта на данъците, колкото от тежестта на спазването, свързано с лошото качество на данъчното обслужване и неспособността на администрацията да приложи еднакво закона към всички, както и адекватно да накаже укриването. Без да се подценява пряката данъчна тежест, особено при социалните осигуровки, това означава, че има сравнително по-големи резерви за повишаване на събираемостта чрез изграждане на административен капацитет, отколкото чрез промени в данъчната политика. „Лошата новина“ обаче е, че доброволното спазване до голяма степен зависи от напредъка на сложни реформи, които са външни за системата на приходите и изискват повече време и дори промяна в ценностите. Те обхващат широк спектър от дневния ред на прехода и присъединяването: от по-конкретните средносрочни мерки за облекчаването на административните регулации, реформата в правораздаването, фискалната децентрализация, до по-комплексните и дългосрочни предизвикателства на реформата в управлението на

публичните инвестиции и разходи за гарантирането на качеството и достъпността на обществените услуги. В този ред на мисли най-голямо предизвикателство представлява съответната промяна в мисленето, т.е. преодоляването на кризата на доверието в държавните институции и установяването на нова пазарна и гражданска култура на активно участие във формулирането и добросъвестно изпълнение на обществения договор с държавата.

5. Огледалната статистика като метод за оценка на контрабандата*

През последните години българската икономика запазва открития си характер, въпреки изключително неблагоприятната конюнктура и външни шокове. Отношението на външнотърговския стокообмен спрямо БВП варира около 80%. Същевременно България преориентира външната си търговия към страните от ОИСР и ЕС. Ако през 1997 г. 57,7% от българския износ е за зоната на ОИСР, то по предварителни данни днес този дял вече се равнява на почти 2/3. Съществени промени настъпват и при вноса. През 1997 г. 46,6% от българския внос е от ОИСР, а днес той надхвърля 60%. Външната търговия си остава един от основните сектори и канали, през който се извършват контрабандни операции, митнически измами и е свързан с прането на мръсни пари. Оценка за техните мащаби до известна степен са косвени, но дават определена представа за размера на сивата и черна икономика в този сектор.

Един от използваните методи за оценка на контрабандата и митническите измами е методът на т. нар. „огледална статистика“. Той предполага сравнение на събирана за една и съща международна база данни – напр. СОМЕХТ – външнотърговска информация от страните-партньори. Например информацията за българския износ към ЕС (или отделна страна-членка), предоставена от България, се сравнява с информацията за западноевропейския внос, предоставена от ЕС. Аналогично – българската информация за вноса от ЕС се сравнява със западноевропейската информация за износа за България.

На базата на направените „огледални“ сравнения с ЕС за 1998 г., с Македония за 1998 и 1999 г., с Германия за 1999 и 2000 г., с Ук-

* Петкан Илиев, Център за изследване на демокрацията

райна за 1999 и 2000 г. и с Югославия за 2000 и 2001 г. се очертава една доста интересна картина, открояваща „сивите зони“ на незаконен внос/износ. Наблюдават се значителни разлики при сравнението на българския износ със западноевропейския внос, както и при вноса в България спрямо износа от ЕС. В първия случай разликата възлиза на -375 млн. щатски долара, т. е. това е стойността на вноса в страните от Евросъюза, който в България не е отчетен като износ. Във втория случай разликата дори е по-голяма -483 щатски долара или регистриран в страните от ЕС износ, възлизащ на тази сума, в България не се отчита като внос.

Очевидни са две неща:

- първо, стокообменът на България с ЕС е твърде малък – той е не повече от 1/4 от стокообмена на Унгария със съюза; или 1/2 от стокообмена на Румъния и т. н.
- и второ, открояващата се от „огледалното“ сравнение разлика в отчитането на българския износ (-15%) и внос (-18%) през 1998 г. в сравнение с информацията, предоставена от ЕС в СОМЕХТ, не е за подценяване. За периода 1994-1998 г. тези разлики остават на ниво 15-20% спрямо западноевропейската отчетност.

При идентифициране на различията трябва да се държи сметка за конфиденциалността на външнотърговската отчетност както по отношение на предприятия-партньори, така и по отношение на стоковата номенклатура. В страните от ЕС въпросът за конфиденциалността се поставя при висока дезагрегация на информацията. По информация от Евростат, базираща се на СОМЕХТ-HS до четвърти знак на дезагрегация, едва 1% от европейския внос от България и 3-3,5% от износа е конфиденциален. Следователно различията не се дължат на конфиденциалността на информацията.

ТАБЛИЦА 8: ОГЛЕДАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В СТОЙНОСТ (МЛН. Щ.Д.)* И %** (БЪЛГАРСКИ ИЗНОС)

	1993		1994		1995		1996		1997		1998	
	млн. щ.д.	%	млн. щ.д.	%	млн. щ.д.	%	млн. щ.д.	%	млн. щ.д.	%	млн. щ.д.	%
Франция	-32	-25	-50	-34	-35	-18	-26	-17	-30	-18	-35	-19
Бенелюкс	6	14	-11	-12	-37	-31	-16	-18	-31	-28	-43	-22
Холандия	-10	-15	-4	-4	-18	-15	-20	-20	-32	-30	-26	-25
Германия	-82	-25	-124	-28	-75	-14	-65	-13	-38	-8	-113	-20
Италия	35	18	-52	-16	-67	-13	-25	-5	-30	-5	-72	-12
Обединено кралство	10	9	-9	-8	-16	-9	-20	-13	-23	-15	-19	-15
Ирландия	0	-29	0	126	-2	-55	0	-21	3	135	6	234
Дания	-3	-18	-10	-46	-10	-39	-6	-23	-7	-26	-6	-21
Гърция	15	8	-27	-9	-98	-21	-25	-7	-14	-3	-13	-3
Португалия	-3	-22	-3	-43	-13	-45	-9	-68	1	6	-4	-17
Испания	-1	-7	-20	-37	-9	-7	-32	-23	-16	-11	-20	-14
Швеция	4	39	-1	-5	0	1	-2	-12	7	32	3	14
Финландия	-2	-19	-4	-30	-3	-18	-1	-11	0	5	-2	-18
Австрия	-6	-13	-12	-19	-6	-12	-13	-21	-26	-32	-31	-30
ЕС	-70	-6	-326	-19	-389	-16	-262	-12	-235	-10	-375	-15

Източник: Национален статистически институт по Comext - Phare domain - BG; Eurostat - Comext - EEC Special Trade.

* Български износ – ЕС внос в млн. щ. д.

** (Български износ – ЕС внос) / ЕС внос в %.

Що се отнася до различията при отчитането на българския внос (Вж. таблица 9) през 1998 г. правят впечатление значителните разлики при вноса от Гърция – 150 млн. долара. Значително е разминаването при вноса от Германия – 108 млн. долара, Австрия – 64 млн. долара, Италия – 61 млн. долара и т. н. В процентно отношение разминаването е най-голямо при отчитането на българския внос от Гърция (-34%), Австрия (-31%), Холандия (-27%). Този процент остава висок и при основния износител за България от ЕС – Германия.

ТАБЛИЦА 9: ОГЛЕДАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В СТОЙНОСТ (МЛН. Щ. Д.)* И %** (БЪЛГАРСКИ ВНОС)

	1993		1994		1995		1996		1997		1998	
	млн. щ. д.	%	млн. щ. д.	%	млн. щ. д.	%	млн. щ. д.	%	млн. щ. д.	%	млн. щ. д.	%
Франция	-14	-11	-33	-22	-27	-14	-9	-5	-7	-4	-10	-4
Бенелюкс	-8	-14	-13	-21	-19	-21	-14	-18	-18	-22	-30	-25
Холандия	-13	-13	-26	-25	-11	-9	-7	-7	-9	-9	-38	-27
Германия	8	2	-126	-19	-231	-25	-119	-17	-56	-9	-108	-14
Италия	-18	-7	-89	-29	-94	-22	-55	-15	-20	-5	-61	-14
Обединено кралство	157	125	9	7	-9	-6	-24	-19	4	3	-8	-6
Ирландия	1	30	0	-9	-5	-41	-4	-41	0	4	-1	-7
Дания	-5	-17	-7	-24	-12	-28	-2	-8	7	22	-7	-14
Гърция	-130	-43	-216	-52	-192	-44	-119	-38	-114	-36	-150	-34
Португалия	-2	-36	-4	-47	-3	-35	-1	-9	1	6	3	26
Испания	-29	-67	-6	-21	-5	-15	-6	-20	1	2	-2	-3
Швеция	14	62	6	24	10	26	-7	-16	1	2	-9	-16
Финландия	1	6	4	9	7	14	6	17	4	14	1	3
Австрия	12	10	4	4	4	2	-12	-9	-27	-18	-64	-31
ЕС	-25	-1	-497	-24	-588	-22	-373	-17	-234	-11	-483	-18

Източник: Национален статистически институт по Comext - Phare domain - BG; Eurostat - Comext - EEC Special Trade.

* Български износ – ЕС внос в млн. щ. д.

** (Български внос – ЕС износ) / ЕС износ в %

Какво означават тези разлики?

При отчитането на българския износ за Германия наблюдаваните -113 млн. долара означават, че през 1998 г. стоки на тази сума в Германия се отчитат като внос от България, а предоставената от България външнотърговска отчетност не обхваща тези стоки. Аналогично, при износа за Италия и Австрия, където разликите в абсолютно изражение са общо над -100 млн. долара, стоки на тази стойност в тези две страни са отчетени като внос от България, а у нас те не се обхващат от отчетността.

При вноса, системните разлики с Гърция през периода – 1993-1998 г. би трябвало да са обект на отделен анализ. Те достигат -52%

и -44% през 1994-95 г. Разликата, която се наблюдава през 1998 г. от -150 млн щатски долара, означава, че през съответната година в Гърция стоки на тази стойност се отчитат като износ за България, а в българската отчетност тези данни отсъстват. Тези разлики се дължат главно на 3 позиции (HS 2-digit) – 84 (ядрени реактори, котли, машини, апарати и механизми и части за тях) – 20 млн. USD, 61 (облекла) – 13 млн USD, 87 (автомобили) – 10 млн. USD. Може да се предполага, че в основата им са нелегално пребиваващите в Гърция български гастербайтери. По данни на Министерството на труда на Гърция те са между 50 и 80 хил. души. Те изпращат, използвайки неформални мрежи и канали, на близките си в България не само валута, но и стоки – бяла техника, облекло и т. н. Разликата при отчитането на вноса на България от Германия и Австрия се натрупва основно от позиция 87 (автомобили).

Ранжирането на позициите (HS - 2-digit) по абсолютните стойности на *mirror discrepancy* през 1998 г. извежда на преден план стоките групи, които така или иначе определят профила на българската търговия с ЕС. Първите 5 позиции с най-големи разлики при износа са:

- 62 – облекла и допълнения за облекла, различни от трикотажните;
- 72 – чугун, желязо и стомана;
- 61 – облекла и допълнения за облекла от трикотаж;
- 74 – мед и изделия от мед;
- 31 – торове.

Големите разлики при конфекцията – позиции 61 и 62, които взети заедно представляват почти 50% от разликите при износа, могат да се дължат на чисто методически проблеми при отчитането на износа на произведената на ишлеме продукция. Следващото „перо“ – черна (72) и цветна (74 – мед) металургия общо дават около 17% от натрупаните през 1998 г. разлики. Първите 5 позиции, ранжирани по този критерий при вноса, са съответно:

- 87 – автомобили;
- 84 – ядрени реактори, котли, машини, апарати, механизми и части за тях;
- 85 – електрически машини и апарати ...;
- 61 – облекла и допълнения за облекла от трикотаж;
- 22 – безалкохолни и алкохолни напитки и видове оцет.

Тези изделия са сред най-внасяните в България през последните години и образуват около 56 % от разликите в отчетността при вноса. Разликите се формират главно от вноса на позиции 84 и 85, където се отчита и т. нар. бяла техника, и от вноса на автомобили (всички видове – но очевидно преобладават леки автомобили втора употреба).

Очевидни са поне две неща:

- първо, очертаващата се „негативна“ специализация при т. н. експортно-ориентирани производства за пазарите на ЕС – конфекция, металургия и базова химия, които при това „генерират“ по-голямата част от *разминаванията* в отчетността на България и на страните от ЕС;
- и, второ, негативната външнотърговска специализация се проявява и при вноса, най-внасяните стоки дават и най-големи разлики. От години първите най-внасяни номенклатури са потребителски стоки (много често - втора употреба), което лишава страната от ресурс за модернизация. Поне при 3 от позициите с най-големи разлики – 87, 85 и 61 – голяма част от вноса идва от т. нар. „куфарна търговия“. Със сигурност тя преобладава при вноса на конфекция (61).

При износа на България за страните от ЕС натрупаните разлики на предоставената в Евростат информация идват от различни „посоки“. При износа на конфекция (62) повече от половината от съществуващата разлика идва от българския износ за Германия, а при износа по 61 (друг вид конфекция) – разликата е натрупана от износа за Гърция. Разликите при износа на черни метали (72) и торове (31) са главно от българския износ за Италия; а разликите при износа на мед – от износа за Германия.

Външнотърговският стокообмен на България със съседните държави обаче все още е в рамките на санитарния минимум от гледна точка на външнотърговския потенциал. В същото време регионалната външна търговия е с твърде противоречиви тенденции от гледна точка на значението ѝ за регионалните икономики. Така например стокообменът между България и Македония показва, че ако за нашата страна степента на покритие „Износ/Внос“ нараства за 1998 и 1999 г., т. е. износът ни за Македония превъзхожда вноса съответно 210,86% и 418,15% за съответните години, то за Македония този показател има стойности 49,22% и 28,61%, т. е. износът от Македония за България е по-малко от 50% от вноса. Това обаче показва, че са налице разми-

навания в митническите статистически данни за външната търговия между двете страни (Вж. таблица 10).

През 1998 г. българският износ за Македония се равнява на 76,388 млн. щатски долара, а вносът на 86,284 млн. дол. (Вж. таблица 10) Наблюдават се значителни разлики при сравнението на българския износ с македонския внос, както и при вноса в България спрямо износа от Македония. В първия случай разликата възлиза на -9,896 млн. щатски долара, т.е. това е стойността на вноса в Македония, който в България не е отчетен като износ. Във втория случай разликата е по-малка и е в размер на 6,239 млн. щатски долара. В този случай регистриран в Македония износ, възлизащ на тази сума, в България не се отчита като внос. Подобни разлики се наблюдават и през 1999 г. Интересното в случая е, че разликата между българския износ и македонския внос е нараснала, но вече картината е обърната, т.е. 14,067 млн. щ.долара. е неотчетеният износ от България по отношение на македонския внос. Докато при износа от Македония спрямо вноса в България имаме свиване и той е едва 923 хил. щ. долара.

ТАБЛИЦА 10: СТОКООБМЕН МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И МАКЕДОНИЯ /ХИЛ. Щ. ДОЛАРА./

Година	Износ /FOB/ от България	Внос /CIF/ в Македония	Разлика	Износ /FOB/ от Македония	Внос /CIF/ в България	Разлика
1998	76 388	86 284	-9 896	42 466	36 227	6 239
1999	105 386	91 319	14 067	26 126	25 203	923

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България-Македония, С., 2001 г., с. 103.*

Изводите, които могат да се направят от гледна точка на приведените данни, са, че:

- *първо*, стокообменът на България с Македония е твърде малък и той се колебае между 112 и 130 млн. долара годишно (за 1998 и 1999 г.) в зависимост от посоката на стокообмена;
- *второ*, открояващата се разлика в отчитането на българския износ (-12,95%) и внос (17,22%) през 1998 г. в сравнение с информацията, предоставена от Македония, не е за подценяване. За 1999 г. тези разлики остават съответно на ниво 13,35% и 3,66%% спрямо македонската отчетност.

С методологически статистически различия не може да се обяснят всички разминавания, тъй като ако погледнем по стокови групи тези различия, ще видим, че са налице парадоксални ситуации, когато дадена стокова група фигурира като износ от България, но липсва като внос в Македония. Следователно различията не се дължат само на конфиденциалността на информацията, методологически грешки и пр.

ТАБЛИЦА 11: СТОКИ ОТ ГРУПИТЕ, ЗА КОИТО СА УСТАНОВЕНИ НАЙ-ГОЛЕМИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗНОСА ОТ БЪЛГАРИЯ ЗА МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ 1998 Г.

	Износ от България	Внос в Македония	Разлика	Износ от България	Внос в Македония	Разлика
Код HS*	(количество)	(количество)	(количество)	(стойност-\$)	(стойност-\$)	(стойност-\$)
1211	421 224	8 519	412 705	509 875	28 406	481 469
121190959	416 886	-	416 886	502 174	-	502 174
1701	8 064 465	12 127	8 052 338	2 126 991	5 393	2 121 598
170199100	30 065	12 000	18 065	9 927	5 179	4 748
3105	7 023 000	-	7 023 000	620 966	-	620 966
310559000	7 023 000	-	7 023 000	620 966	-	620 996
4005	17 370	13 845	3 525	1 030 918	13 314	1 017 604
400510000	12 495	755	11 740	1 025 491	609	1 024 882
7208	15 012 408	1 243 976	3 768 432	3 561 453	2 910 824	650 629
720838900	4 008 619	836 905	3 171 714	912 791	214 743	698 048
7217	4 567 222	2 152 382	2 414 840	1 686 983	872 614	814 369
721710390	3 734 128	692 460	3 041 668	1 250 581	235 700	1 014 881
7326	1 887 980	278 502	1 609 478	803 887	172 904	630 983
732690600	8 490	-	8 490	10 072	-	10 072
7408	1 031 957	339 445	692 512	2 079 046	75 8519	1 320 527
740811000	1 031 957	339 320	692 637	2 079 046	758 177	1 320 869
8451	6 032	665	5 367	493 465	2 030	491 435

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България–Македония*, С., 2001 г., с. 499.

Информацията за българския износ – **таблица 11** и **таблица 12**, съответно за 1998 и 1999 г. откроява най-голямо разминаване в абсолютни величини на българските и македонските данни точно при т. нар. „рискови“ стоки. Така например за 1998 г. най-голямо е разминаването при захарта (2 121 598 млн. долара), като в същото време има стокови групи, при които е регистриран износ от България, но липсват

като внос в Македония. „Изпаряването“ между двете граници за 1998 г. касае „Минерални и химически торове“, „Улуди, куки и др. изделия използвани в строителството“ и др. Тенденцията на изчезване на цели стокови групи между двете граници се засилва през 1999 г., когато освен „Минералните и химически торове“ се прибавят още 5 стокови групи и подгрупи – „Манганови руди и техните концентрати“, „Керосин за реактивни двигатели“, „Металургичен кокс“, „Брашно от твърда пшеница“ и пр. В някои случаи става въпрос за стойности от над 6,5 млн. долара („Керосин за реактивни двигатели“). Вероятно в случая става въпрос не само за нелегален внос, но и за подмяна на стоката (внос на бензин вместо керосин).

ТАБЛИЦА 12: СТОКИ ОТ ГРУПИТЕ, ЗА КОИТО СА УСТАНОВЕНИ НАЙ-ГОЛЕМИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗНОСА ОТ БЪЛГАРИЯ ЗА МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ 1999 Г.

	Износ от България	Внос в Македония	Разлика	Износ от България	Внос в Македония	Разлика
Код HS*	(количество)	(количество)	(количество)	(стойност-\$)	(стойност-\$)	(стойност-\$)
1101	8 635 967	857 000	7 778 967	1 704 123	139 930	1 564 193
110100110	5 556 834	-	5 556 834	1 189 081	-	1 189 081
1701	13 243 370	10 311 774	2 931 596	3 534 988	2 598 489	936 499
170199100	11 932 960	10 340 720	1 592 240	3 162 860	2 604 846	558 014
2602	18 435 100	-	18 435 100	611 072	-	611 072
260200000	18 435 100	-	18 435 100	611 072	-	611 072
2704	8 838 600	2 125 190	6 713 410	803 335	223 903	579 432
270400191	8 808 400	-	8 808 400	799 559	-	799 559
2710	53 805 989	758 098	53 047 891	11 570 536	437 417	11 133 119
271000510	30 688 840	-	30 688 840	6 571 632	-	6 571 632
3105	8 382 268	-	8 382 268	801 347	-	801 347
310559000	8 382 268	-	8 382 268	801 347	-	801 347
7408	754 366	438 040	316 326	1 019 504	395 869	623 635
74081000	731 869	438 040	293 829	985 376	395 869	589 507
9404	839 361	14 070	825 291	931 064	17 502	913 562
940421900	86 765	70	86 695	358 000	55	357 945
9406	2 411 461	696 319	1 715 142	1 762 964	702 485	1 060 479
940600390	369 586	181 599	187 987	96 258	27 139	69 119
940600900	1 184 245	514 720	669 525	1 046 712	675 347	371 365

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България–Македония*, С., 2001 г., с. 500.

ТАБЛИЦА 13: СТОКИ ОТ ГРУПИТЕ, ЗА КОИТО СА УСТАНОВЕНИ НАЙ-ГОЛЕМИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗНОСА ОТ МАКЕДОНИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1998 Г.

	Износ от Македония	Внос в България	Разлика	Износ от Македония	Внос в България	Разлика
Код HS*	(количество)	(количество)	(количество)	(стойност-\$)	(стойност-\$)	(стойност-\$)
7801	3 055 071	173 801	-2 881 270	1 409 881	88 757	-1 321 124
2401	122 088	30 088	-92 000	359 486	100 708	-258 778
240120100	6 000	30 088	24 088	180 528	100 708	-79 820
4407	3 420 664	206 480	-3 214 184	915 344	37 375	-877 969
440710100	-	6100	6 100	-	1 403	1 403
4805	1 288 380	503862	-784 518	296 012	97 979	-198 033
480510000	267 918	344 425	76 507	47 538	66 502	18 964
6403	44 366	13 825	-30 541	491 236	64 008	-427 228
640359390	-	907	907	-	5 348	5 348
6406	13 400	14 614	1 214	333 028	85 004	-248 024
640699300	-	14 080	14 080	-	79 244	79 244
7202	8 214 970	4 984 650	-3 230 320	4 093 504	2 559 415	-153 4089
720211800	606 720	449 250	-157 470	302 827	221 323	-81 504
720219000	-	1 553 040	1 553 040	-	764 168	764 168
720230000	49 92 280	1 585 160	-3 407 120	2 471 929	803 116	-1 668 813
720241910	-	25 010	25 010	-	49 155	49 155
7209	1 122 190	1 379 480	257 290	537190	333 528	-203 662
720917900	-	1 359 800	1 359 800	-	328 018	328 018
7309	167 595	65 998	-101 597	242 326	84 282	-158 044
730900900	167 588	65 998	-101 590	242 121	84 282	-157 839
7901	797 632	270 960	-526 672	829 032	284 068	-544 964
790111000	797 632	254 616	-543 016	829 032	271 810	-557 222

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България–Македония, С., 2001 г., с. 501.*

Подобна е картината и при износа от Македония за България /Вж. **таблица 13 и таблица 14**/. Най-честият случай при стоковите групи, при които са установени най-големи различия при износа от Македония за България за 1998 и 1999 г. е занижаването на стойността, за да се намали митническата облагаема стойност. Това касае основно вноса на дървен материал, феросплави, стоманени изделия. Има обаче стокови групи, които фигурират като внесени в България, но липс-

ват като износ от Македония. „Производството“ между двете граници е особено фрапиращо през 1999 г., когато у нас са внесени наливни бели вина за над 3 млн. долара, но според македонската митническа статистика не е изнесен нито литър от страната. Подобна е ситуацията със скрапа (цветен и черен), с горещо валцованата ламарина и др.

ТАБЛИЦА 14: СТОКИ ОТ ГРУПИТЕ, ЗА КОИТО СА УСТАНОВЕНИ НАЙ-ГОЛЕМИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗНОСА ОТ МАКЕДОНИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1999 Г.

	Износ от Македония	Внос в България	Разлика	Износ от Македония	Внос в България	Разлика
Код HS*	(количество)	(количество)	(количество)	(стойност-\$)	(стойност-\$)	(стойност-\$)
2204	10 249 476	10 955 808	706 332	3 066 442	3 763 603	697 161
220429650	-	1 002 235	1 002 235	-	325 008	325 008
220429750	-	7 512 251	7 512 251	-	3 091 002	3 091 002
2509	2 049 420	3 774 260	1 724 840	136 045	307 678	171 633
250900000	2 049 420	3 774 260	1 724 840	136 045	307 678	171 633
2607	11 345 355	11 661 434	316 079	2 207 604	2 483 725	276 121
260700000	11 345 355	11 661 434	316 079	2 207 604	2 483 725	276 121
6104	1 400	20 407	19 007	15 586	209 367	193 781
610462100	-	18 883	18 883	-	193 304	193 304
7208	1 884 799	2 004 225	119 426	544 120	632 773	88 653
720851500	-	246 989	246 989	-	74 226	74 226
720851990	-	126 853	126 853	-	39 316	39 316
720852990	-	240 378	240 378	-	79 277	79 277
7210	674 090	482 520	-191 570	405 546	219 417	-186 129
721049900	-	394 200	394 200	-	135 842	135 842
721070390	301 930	88 320	-213 610	229 220	83 575	-145 645
7404	464 225	277 625	-186 600	315 458	138 206	-177 252
740400100	-	277 625	277 625	-	138 206	138 207
7407	15 063	40 719	25 656	73 777	207 243	133 466
740710000	15 063	40 719	25 656	73 777	207 243	13 3466
8474	1 372	39 214	37 842	1 835	110 300	10 8465
847420900	-	16 000	16 000	-	80 355	80 355
8609	-	85 902	-85 902	-	89 639	89 639
860900900	-	85 902	-85 902	-	89 639	89 639

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България–Македония*, С., 2001 г., с. 502.

Почти същата е и картината по отношение на вноса и износа от и за Югославия. Налице са фрапиращи разминавания при огледалното сравнение между двете държави.

ТАБЛИЦА 15: СТОКИ ОТ ГРУПИТЕ, ЗА КОИТО СА УСТАНОВЕНИ НАЙ-ГОЛЕМИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗНОСА ОТ БЪЛГАРИЯ ЗА ЮГОСЛАВИЯ ПРЕЗ 2001 Г.

	Износ от България	Внос в Югославия	Разлика	Износ от България	Внос в Югославия	Разлика
Код HS*	(количество)	(количество)	(количество)	(стойност-\$)	(стойност-\$)	(стойност-\$)
1905	3 443 915	26 000	3 417 915	4 638 719	31 000	4 607 719
2202	7 246 904	10 709	7 236 195	3 151 890	5 000	3 146 890
2603	12 786 040	12 761 040	25 000	4 060 263	4 297 361	-237 098
2710	182 372 115	3 800	182 334 115	39 475 135	26 000	39 449 135
2713	10 674 680	-	10 674 680	1 400 508	-	1 400 508
2716	1.827E+09	-	1.827E+09	56 704 340	35 306 582	4 796 203
3102	417 27 496	20 100	41 707 396	4 903 203	107 000	4 796 203
3901	3 425 277	24 011	3 401 266	2 331 496	19 000	2 312 496
3920	2 763 309	10 000	2 753 309	2 444 012	5 000	2 439 012
7403	8 000 445	721 032	7 279 413	13 018 740	199 000	12 819 740
7407	1 271 795	62 935	1 208 860	2 812 334	26 000	2 786 334
7409	20 065	8 811 136	-8 791 071	31 894	1 586 000	-1 554 106

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България-Югославия, С., 2003 г., с. 91.*

ТАБЛИЦА 16: СТОКИ ОТ ГРУПИТЕ, ЗА КОИТО СА УСТАНОВЕНИ НАЙ-ГОЛЕМИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗНОСА ОТ ЮГОСЛАВИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2001 Г.

	Износ от Югославия	Внос в България	Разлика	Износ от Югославия	Внос в България	Разлика
Код HS*	(количество)	(количество)	(количество)	(стойност-\$)	(стойност-\$)	(стойност-\$)
710	1 140 946	1 065 519	-75 427	458 000	191 965	-266 035
809	681 842	2 189 603	1 507 761	65 000	305 974	240 974
1507	3 130 650	3 261 030	130 380	1 223 000	1 403 361	180 361
2607	5 860 952	7 844 156	1 983 204	2 048 000	2 341 910	293 910
2707	933 499	878 600	-54 899	26 000	122 533	96 533
3901	607 966	420 000	-187 966	51 000	268 800	217 800
3923	121 196	79 643	-41 553	404 000	178 152	-225 848
4011	444 919	289 784	-155 135	713 000	397 915	-315 085
5402	595 045	391 923	-203 122	570 000	646 557	76 557
5904	85 022	653 167	568 145	65 477	274 787	209 340
7204	6 825 834	4 741 995	-2 083 839	581 000	323 138	-257 862
7209	17 902 812	2 942 628	-14 960 184	4 645 000	963 942	-3 681 058
8708	7 208	51 049	43 841	25 000	124 616	99 616

Източник: Национален статистически институт, *Износ и внос България-Югославия, С., 2003 г., с. 91.*

6. Натурално стопанство и неформална икономика*

(Използвани данни от изследването „Бюджет на времето“⁴² за оценка на неформалната икономика)

Изследването „Бюджет на времето“ дава много добри възможности за проучване на различни сфери на човешката дейност чрез количеството време, което хората отделят за извършването им. Посредством информацията за времето, отделено за различни дейности, могат да се анализират не само основните характеристики на използване на времето, напр. време отделяно за лични грижи (сън, хранене и др.), за регламентирана основна и допълнителна работа, за грижи за семейството и домакинството, за социален живот и развлечения, за учение и т. н., но и за редица специфични дейности.

Предмет на анализ в тази част е информацията за времето, което населението или отделни групи от него отделят за дейности, които по своята същност са производствени, т.е. те създават определен вид продукт или услуга, но *резултатите от тази група дейности по различни причини не се отчитат или остават неизвестни на държавната администрация*. По същество това са производствени отношения, основани на неформални социални контакти, осъществявани с различна периодичност и продължителност в домакинствата или единици с ниско равнище на трудова заетост.

Основен инструмент на изследването на Бюджета на времето е „дневникът за използване на времето (хронокарта)“. В него денонощието е разделено на равни интервали от по 10 минути, за всеки от които респондентът записва със свои думи извършваните дейности. Освен основната дейност, в дневника се записват и допълнителните (съпътстващи) дейности. Всяко попаднало в извадката лице на 7 и повече години попълва дневник за един делничен и един почивен ден.

*Елка Якимова, Йордан Калчев, НСИ

⁴² Изследването на бюджета на времето е целогодишно и обхваща периода 15.10.2001–15.10.2002 година. Обект на изследването са домакинствата и лицата в тях на 7 и повече години. За целите на изследването са подготвени 2 самостоятелни извадки – на домакинствата и на дните в годината. В извадката на домакинствата са включени 3132 домакинства, пропорционално разпределени по територията на страната. Извадката е представителна за страната като цяло, за градовете и селата, за различни типове домакинства, за отделни възрастови групи и категории население.

След провеждане на изследването са получени и обработени 15176 дневници (хронокарти) на 7334 лица.

6.1. Дейности, допринасящи за повишаване на благосъстоянието на домакинствата

Изследователите в различни страни отдавна правят опити за оценка влиянието на създадената продукция в домакинствата за повишаване на икономическото благосъстояние. Редица анализатори, работещи по тези проблеми, сочат, че обемът на неплатения домакински труд представлява от 35 до 55% от брутния вътрешен продукт на различните страни.⁴³ В последно време акцентът се поставя върху нуждата от разработване на набор от препоръки за изчисляване на стойността и обема на продукцията на домакинствата, което освен всичко друго значително би улеснило международните сравнения.

Целта на изследването е да се изгради цялостна картина на икономическата дейност в обществото, т. е. не само за формалния сектор, развитието на който намира отражение в изготвянето на националните сметки за икономическо развитие, но също така и на дейността и продукцията създавана от домакинствата. Чрез оценяването на стойността и обема на продукцията на домакинствата може да се получи по-пълна и точна картина за всяка отделна сфера на икономическата дейност, от една страна, а от друга се създават условия за задълбочен икономически анализ на общественото развитие. Основна роля в това отношение имат предложенията за изготвяне на сателитни сметки за продукцията на домакинствата, само една част от която се включва в основните национални сметки.

С цел да се получи известна представа за обема на продукцията, създавана в домакинствата (без претенции на настоящия етап за изготвяне на сателитни сметки за домакинската продукция), в проведеното изследване на Бюджета на времето този вид дейности са отделени в самостоятелна група. *Това са дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинството и тяхната про-*

⁴³ Eurostat Working Papers. Proposal for a Satellite Account of Household Production, 21.05.1999.

дължителност не превишава 2⁴⁴ часа дневно. Съгласно използваната номенклатура на дейностите в тази група са включени:

- работа или помощ в семейния бизнес от страна на лица, които могат и да имат друга основна работа или са учащи;
- временна или случайна работа;
- работа в помощното стопанство, като е възможно част от произведената продукция да е предназначена за пазара;
- събиране на вторични суровини;
- дейности по поддържане на домакинството, извършвани за други лица срещу заплащане и др.

Според данните от изследването средно на ден през цялата година едно анкетирано лице отделя за дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинството, по 2,82 минути (в градовете – 1,36, а в селата – 5,64 минути). В случая много важно е да се има предвид, че тези данни се отнасят за всички анкетирани лица. Ако обаче се вземат предвид само лицата, занимаващи се такъв вид дейности, то продължителността на изразходваното време е значително по-голяма. Заети с такива по характер дейности са лицата предимно в трудоспособна и надтрудоспособна възраст, но в тях участват и лица под 15-годишна възраст.

Общо занимаващи с този вид дейности са 1,7% от всички анкетирани лица на 7 и повече години, като повече от $\frac{3}{4}$ са на възраст над 15 години. Едно лице, занимаващо се такъв вид дейност, изразходва средно на ден 334 минути или 5 часа и половина (в градовете – 316 и 344 минути в селата). Жените отделят за дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинството, 1 час и 20 минути повече от мъжете, съответно 389 минути за жените и 309 минути за мъжете.

За да се получи по-ясна представа, от една страна, за времето отделено за този вид дейност, респ. за обема на създаваната продукция, може да се направи сравнение с времето, през което лицата са заети в основната си работа (трудова регламентирана).

⁴⁴ Според международните препоръки всяко лице, което извършва работа за производство на стоки и услуги поне 1 час седмично, следва да се смята за заето. Тук критерият „време“ е определен до 2 часа, т. е. лицата са класифицирани като незаети от гл. т. на този вид дейности (независимо че могат да имат и основна работа), и занимаващи се с дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинствата. Всички случаи, когато тези дейности са с продължителност над 2 часа, са отнесени към т. нар. неформална заетост (вж. 6.2).

Според данните от изследването едно заето лице среднодневно отделя 471 минути или 7 часа 51 минути за осъществяване на трудовата си дейност в основната си работа. Разликата във времето между основната заетост и времето, отделено за дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинството е 2 часа и 17 минути. Представено като относителен дял среднодневното време за тази група дейности съставлява близо 70% от средното време, което заетите лица отделят за основната си работа, т.е. толкова е делът на неотчетената икономическа дейност на населението спрямо регламентираната трудова дейност, измерени чрез времето.

Трябва да се има предвид, че тази група дейности се осъществява, както вече посочихме, от сравнително малък относителен дял от населението. Ако среднодневните разходи на време за тези две групи трудова дейност се претеглят с относителните дялове на: занимаващите се с дейности, повишаващи благосъстоянието на домакинствата (1,7%) и на заетите лица в публичната икономика (37,8%), то индексът на неотчетената икономическа дейност съставлява около 3,2%.

Разбира се, тези цифри следва да се използват с определена условност, тъй като направените изчисления се базират единствено на времето, отделено за един или друг вид дейност. Значително по-точно тези съпоставки могат да се направят, когато се използват съответните сателитни сметки за продукцията на домакинствата. Предложението за тяхното изготвяне (все още в работен вариант) включват като елементи при изчисляването им редица компоненти, по-важните от които са: продукцията на домакинствата да се оценява чрез разходите, които включват разходи за труд и капитал и разходи за пазарни стоки и услуги, влягани в процеса на производство; разходите за труд се изчисляват чрез измерване на времето за домакинска работа, като се използва подходяща заплата (вкл. осигуровките) за оценка; разграничаване на времето, отделено за продуктивни от това – за непродуктивни дейности, и т. н.

6.2. Неформална заетост

Друг вид дейност, заслужаващ особено внимание при изготвяне на оценки за неотчетената икономика, е т. нар. *неформална заетост*. При изследването на Бюджета на времето към неформалната заетост

са отнесени всички случаи, при които лицата са извършвали дейност, която по своята същност е заетост (с продължителност над 2 часа), но този вид дейност е извършвана, без да е оформена с трудов договор. Към този вид дейности се отнасят:

- сезонна или временна работа с нерегламентирана продължителност;
- работа в личното стопанство, когато продукцията е предназначена за пазара от страна на лица, които могат да имат основна работа или да са учащи;
- работа от страна на лица със свободни професии и др.

Това са случаите, при които лицата са се определили като икономически неактивни (безработни, пенсионери, домакини, учащи), но са били ангажирани с извършване на определен вид работа, като условията на труда и заплащането не са базирани на трудов договор.

Характерно за този вид дейности е, че продукцията, която се получава при тяхното осъществяване, принципно се включва в състава на националните сметки, но трудът вложен за производството ѝ, не се отчита официално като такъв – не се привеждат дължимите суми за фондовете на социално и друг вид осигуряване, а по-голямата част от доходите не се облагат и данъчно.

От всички анкетирани лица над 15-годишна възраст 3,5% нямат официално сключени трудови договори, но осъществяват трудова дейност, за която получават парично възнаграждение. Според данните от изследването всяко лице, което има неформална заетост, отделя по 64 минути дневно за този вид дейност (в градовете – 59, а в селата – 65).⁴⁵

Изразходваното време за неформалната трудова заетост съставлява 13% от среднодневното време на едно заето лице в наблюдаваната/публичната икономика. При претеглянето на средните разходи за време от едно лице заето в неформалната и формалната икономика с относителните дялове на заетите в тях се получава индексът на неотчетената икономическа дейност. Въз основа на направените изчисления се установява, че среднодневното време, изразходвано от лицата, занимаващи се с неформална стопанска дейност, съставлява 1,3% от среднодневния фонд време, реализиран от регламентирано заетите.

⁴⁵ Тук средното време на анкетирано лице е много малко и затова не се анализира. Използвани са данните само за тези, които осъществяват такава дейност.

6.3. Отглеждане на селскостопански култури и животни

За оценяване на неотчетената икономика би следвало да се отчита и времето, изразходвано от населението за отглеждане на селскостопански култури и животни. Тук са отнесени всички селскостопански дейности, извършвани от лицата, когато продукцията се използва главно за употреба от членовете на домакинството или ако има излишъци от продукцията и те се реализират на пазара, то те са минимални и не са взети предвид. Основание за включването на този вид дейности при оценката на неформалната икономика дава факта, че във всички случаи на отглеждане на селскостопански растения и животни, крайната цел е получаване на продукцията, която в една или друга степен води до увеличаване размера на общия брутен продукт.

Макар и произвеждана за лична употреба (за задоволяване на определени нужди на домакинствата), тази продукция „замества“, продукция, която в противен случай би следвало да се получи, т. е. да бъде произведена и разпределена чрез каналите на общественото производство.

Според данните от изследването, средно на ден едно анкетирано лице отделя за отглеждане на селскостопански растения 28 минути. За лицата, непосредствено ангажирани с такава дейност, времето възлиза на 165 минути или 2 часа и 45 минути дневно. За отглеждане на селскостопански животни се отделят 23 минути средно на едно анкетирано лице и 66 минути средно на занимаващо се с такава дейност лице. Ако сумираме времето за двата вида дейности (отглеждането на селскостопански култури и животни), то средно дневно лицата, занимаващи се със селскостопански дейности, изразходват близо 4 часа (231 минути), което представлява почти половината (49%) от времето, отделяно за основната (регламентирана) трудова дейност.

От всички анкетирано лица 35,2% отделят всеки ден време за отглеждане на селскостопански култури, а 34,5% се занимават с отглеждането на животни.

При претеглянето на средно изразходваното време за отглеждане на растителна продукция с относителния дял на занимаващите се с тази дейност и отнесени към среднодневния фонд време, реализиран от публично (регламентирано) заетите, се получава относителният дял (индексът) на неотчетената икономическа дейност. За дейностите,

свързани с отглеждане на селскостопански култури, този показател е 32,6%. Аналогичният измерител за дейностите по отглеждане на домашни животни е 15,6%. **Средно за двете дейности (отглеждане на растения и животни) общият относителен дял на необхванатата икономическа дейност е малко над 45%.**

Изводи

От анализиранияте данни се установява, че една значителна част от времето на хората се използва за създаване на стоки и услуги, които по различни причини не се отчитат от официалната статистика и не се включват в брутния продукт на страната. Независимо от относително много по-ниската производителност на този вид дейности в случаите, когато те не са професионално и институционално организирани, може да се направи предположението, че продуктът, създаван в домакинствата във връзка с повишаване на тяхното благосъстояние *от неформалната заетост и този за лична употреба*, съвсем не е за пренебрегване.

Общо за трите групи дейности, измерен чрез времето, той съставлява 49,5% спрямо времето, което изразходват регламентирано заетите лица. В подкрепа на това твърдение е и фактът, че в последните години натуралните доходи на домакинствата нарастват. По данни от изследването на домакинските бюджети, остойностените натурални доходи на домакинствата възлизат на 20-25% от общия им доход.

7. Оценка на икономиката в сянка чрез търсенето на налични пари в България*

В този параграф е предложен модел за измерване на нерегистрираната икономическа активност в България чрез търсенето на пари в обръщение. Изследването се основава на методология широко използвана в литературата от Sagan (1956) насам и черпи информация от подобни изследвания за България, осъществени от Неновски, Христов (1999). Въпреки зависимостта на получените резултати от стабилността

* Борис Петров. Евентуални пропуски в този материал са изцяло авторски. Изказаните мнения са персонални и не ангажират по никакъв начин БНБ. За коментари и мнения: Petrov.B@bnb.org.

и адекватността на направените допускания този метод дава добра представа за размера на феномена нерегистрирана икономическа активност поради солидните си теоретични основи. Целта на изследването е да се съпостави резултатът с получените подобни от други изследвания със същият предмет, но използващи различна методология.

В първа глава бе направен преглед на методите, използвани за измерване на скритата икономика. Сега в тази част ще акцентираме на тези от тях, имащи отношение към измерването на този феномен посредством паричното обръщение.

7.1. Чрез натрупването (hoarding) на банкноти

Voeschoten (1992) първи предлага теоретичен модел, за да намери рационално обяснение натрупването на налични пари (hoarding) в икономическите агенти. Той разглежда репрезентативен агент, който осъществява незаконна или неотчетена икономическа дейност, като по този начин реализира доход, в резултат започва да натрупва парични наличности. Представителният агент е изправен пред възможността да подложи реализирания доход на риск от разкриване и заплащане на данъци, ако го депозира в банка. Алтернативата е същият да остане в наличност. Авторът допуска, че агентът е враждебен към този тип риск и на тази основа при определени допускания извежда условието, при което очакваният доход ще остане натрупан под формата на банкноти.

Привлекателността на натрупването за период от няколко години е особено висока, при условие че лихвеният процент е нисък и данъчната ставка е висока. Например при лихвен процент 3% годишно и средна данъчна ставка от 23% (равнището на корпоративния данък в България) икономическият агент ще бъде в ситуация на безразличие да постави получения доход в банка и да заплати данък едва след изтичане на по-голямата част от осмата година. Дотогава той ще има стимул да не прави това, като натрупва дохода под формата на налични пари и избегне заплащането на данък. Следователно при подобни условия и ниска разкриваемост на избягването заплащането на данъци икономическите агенти имат стимул да натрупват пари в наличност.

Чрез разликата между средния живот на високите номинали и средния живот на малките номинали банкноти, които по допускане се

използват само за транзакционни цели, авторът измерва натрупаните банкноти в общото количество банкноти от дадения номинал.

Едно от важните допускания е стабилност на обръщението на налични пари във времето, постоянно качество и характеристики на банкнотите, както и запазване на номиналната структура в период, който кореспондира с мотивацията на агентите да натрупват налични пари съгласно теоретичния модел, описан по-горе.

7.2. Чрез търсенето на налични пари

Парите в обръщение са предпочитаното транзакционно средство за обслужване на скритата икономика. Мотивите за това са няколко. На първо място наличните пари предлагат уникалното удобство при тяхното използване да не се разкрива самоличността на приносителя. Второ, наличните пари са трудни за проследяване. Трето, дематериализираните по стойност пари (fiat money) правят възможен трансфера на голямо количество покупателна сила в много малък обем. Това качество е най-силно проявено при наличие на достатъчно високи парични номинали.

Теорията за търсенето на пари свързва количеството пари в обръщение с няколко променливи, които обобщават транзакционния мотив, предпазния мотив и спекулативния (инвестиционен, спестовен) мотив. Неин родоначалник е Fisher (1922), който пръв формулира уравнението на размяната, правейки опит да измери скоростта на обръщение на парите. По-късно Sagan (1958) включва във функцията на търсенето на налични пари (като част от парите в обръщение) няколко независими променливи, които отразяват данъчното бреме и скритата икономическа активност. На тази база Вито Танци разработва теоретичния модел за оценка на скритата икономика чрез парите в обръщение в две свои публикации: Tanzi (1980) и Tanzi (1982).

Измерването на скритата икономическа активност се основава на няколко допускания. Първо, *цялата неотчетена икономическа дейност се обслужва само от налични пари*. Второ, единственият мотив за неизползването на алтернативно транзакционно средство (банкови депозити) е *избягване проследяването на паричните потоци поради незаплащането на данъци и социални осигуровки*. Третото допускане е, че *емпиричното уравнение за търсене на налични пари е акуратно*

оценено и остатъчната грешка отговаря на предварителните допускания, валидни за нейното минимизиране.

Първото допускане едва ли е общовалидно, тъй като част от неотчетената дейност се обслужва и с банкови трансакции. Подобен аргумент, отнасящ се за някои от индустриалните държави, намираме и в Voeschoten (1992). Поради по-малкия дял на банковите трансакции акуратността на първото допускане би могла да бъде подобрена, ако се разполага с релевантна информация за съотношението между трансакции, обслужващи неотчетената дейност в наличност и чрез банкови депозити. Евентуална липса на такава информация би довела до промяна (*bias*) на извършената оценка в посока подценяване на скритата икономическа активност.

От друга страна, икономиката в сянка се обслужва не само в лева (националната парична единица). Тъй като част от нея е трансгранична, много е вероятно да се използва налична чужда валута – вероятно евро и щатски долари. Заедно с това в условия на висока инфлация и бърза обезценка на покупателната сила на наличните пари в лева е възможна по-висока степен на субституция на местна с налична чужда валута. Поради това евентуалната оценка само чрез наличните пари в лева би страдала от допълнителен *bias* надолу, особено в периоди на висока инфлация. За да се коригира този *bias*, е нужно да се направи приблизителна оценка на чуждата валута, която обслужва нерегистрираната активност.

7.3. Оценки на търсенето на налични пари в България

Оценки на търсенето на пари в България са правени от редица изследователи като самостоятелни изследвания или като част от по-големи такива. По-важните от тях са: Господинов (1994); Неновски (1998); Неновски, Христов (1999); Петров, Неновски (2001); Христов (2003) и Петров (2003). Последните две публикации са написани за вътрешните цели на Българската народна банка и не са намерили публичност.

7.4. Теоретична спецификация на модела

Моделът за оценка на нерегистрираната икономическа активност в България се основава на няколко *допускания*. Първо, че мотивът за

възникване на нерегистрирана икономика е чисто фискален – *избягване на заплащането на данъци*. Това допускане би могло да бъде допълнено, защото другата цел, освен избягването на заплащането на данъци, може да бъде избягване на административни или други контролни функции, упражнявани от държавата. За съжаление се наложи да изпуснем това допускане поради невъзможността да въведем количествен измерител на степента на администриране на бизнеса от страна на държавата. Ако разполагахме с наблюдения на този показател, измерването на нерегистрираната икономика било по-изчерпателно.

Второто допускане е, че *транзакциите, които представляват част от нерегистрираната икономика, се осъществяват с помощта на налични пари в лева*. Следователно на основата на тези две допускания можем да дефинираме неотчетената икономика като съвкупност от всички транзакции, които се осъществяват с цел избягване на заплащането на данъци и затова се използват налични банкноти в лева.

Възможно е поради високата степен на доларизация и евроизация на българската икономика да допуснем, че не само налични банкноти в лева се използват при транзакциите, свързани със скритата икономика, но и банкноти в евро и щатски долари. Това допълнение е от голяма важност затова, защото при въвеждането на евробанкнотите в началото на 2001 г. Българската народна банка обмени равностойността на 150 млн. евро, а търговските банки около 200-250 млн. Това показва, че в българската икономика се намират в обръщение около 350-400 млн. евро банкноти. Според неофициалните оценки на Българската народна банка приблизително 1,5 до 2 пъти по-висока сума в щатски долара се намира в обръщение.

Третото основно допускане в модела на Tanzi е, че *скоростта на парично обръщение в нерегистрираната икономика и в регистрираната такава е една и съща*. Това е силно допускане и по същество отваря врата за много критики на този модел, но то е ключова част от спецификацията и не може да бъде „разхлабено“. За постигане на оценка се следва следната логическа последователност от стъпки, използвана и в Неновски, Христов (2000):

1) Постава се иконометрична оценка на търсенето на банкноти в лева със и без участието на променлива, която апроксимира стимула на бизнеса да избягва регистриране на икономическа активност;

2) Разликата между търсенето на пари със и без данъци представлява търсенето на банкноти от скритата икономика;

3) Изчисляваме дела на банкнотите в обръщение, обслужващи скритата икономика от общото банкотно обръщение;

4) Въз основа на допускането за една и съща скорост на обръщение в скритата и отчетената икономика, намирайки производението между дела на банкнотите, обслужващи скритата икономика, получаваме дела на нерегистрираната икономика.

Моделът, които ще подложим на иконометричен тест, е класически модел за дългосрочно търсене на банкноти. Той е основан на допускането, че между дохода (БВП), банкнотите в обръщение, инфлацията и другите променливи съществува дългосрочна (коинтеграционна) връзка. В допълнение, се допуска краткосрочно отклонение от тази дългосрочна връзка в резултат на по-ниска от оптималната степен на приспособяване на търсенето на банкноти към транзиторните шокове. Това се постига чрез включване на лагове на зависимата променлива. Общият вид на уравнението, което ще тестваме, е поместено в **Приложение 3**.

7.5. Размер на неотчетената икономическа активност

След изчисляване на теоретичното търсене на пари със и без данъци намираме *относителния дял на търсенето на налични пари, генерирано поради стимулите за избягване плащането на данъци*. След умножаване на така получената стойност с реципрочната стойност на дела на паричните разходи на домакинствата в БВП намираме дела на неотчетения БВП. Неговият размер по тримесечия е, както следва:

ТАБЛИЦА 17: РАЗМЕР НА НЕОТЧЕТЕНАТА АКТИВНОСТ В % ОТ БВП С ИЗПОЛЗВАНЕ НА МОНЕТАРНИТЕ РАЗХОДИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ (Y)

	Q1	Q2	Q3	Q4
1998	1,98	2,02	1,94	1,88
1999	1,69	1,78	1,89	1,86
2000	1,65	1,7	1,77	2,01
2001	1,68	1,77	1,85	1,94
2002	1,78	1,83	1,88	

Източник: БНБ и собствени изчисления

Средно за периода на извадката делът на неотчетената икономическа активност от БВП е 1,83. Разпределението е близко до нормалното.

ТАБЛИЦА 18: РАЗМЕР НА НЕОТЧЕТЕНАТА АКТИВНОСТ В % ОТ БВП С ИЗПОЛЗВАНЕ НА ОБЩИТЕ РАЗХОДИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ (Y1)

	Q1	Q2	Q3	Q4	Средна за годината
1998	9,18	8,4	7,93	6,5	8
1999	7,14	7,23	6,43	5,67	6,62
2000	5,97	5,87	5,38	4,58	5,45
2001	4,83	4,55	4,34	3,66	4,35
2002	4,07	3,84	3,87	3,93	

Източник: БНБ и собствени изчисления

Средно за периода на извадката дела на неотчетената икономическа активност от БВП е 5,75%.

За да отчетем високия дял на употреба на чуждестранни банкноти – щатски долари и евро включително и в неотчетената икономика е нужно да ревизираме нагоре оценките ни от таблица 2 и 3. Затова, ако приемем, че имаме достоверна оценка на размера на банкнотите в долари и евро в икономиката и пропорцията търсене на банкноти, обслужващи неотчетената икономика в лева към общо банкноти в лева отговаря на съотношението търсене на чужди банкноти, обслужващи неотчетената икономика, към общо чужди банкноти в обръщение можем да намерим дела на неотчетената икономика, обслужвана с чужди банкноти. След като прибавим получената цифра към цифрите от таблица 2 или 3, ще получим крайната оценка.

Според неофициална оценка, основана на съвпадение в предпочитанията на икономическите агенти да притежават налични банкноти в местна и чужда валута, получаваме приблизителна оценка на наличната чуждестранна валута в обръщение, която е представена в следната таблица.

ТАБЛИЦА 19: РАЗМЕР НА НЕОТЧЕТЕНАТА АКТИВНОСТ ЧРЕЗ ОБЩИТЕ РАЗХОДИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ СЛЕД КОРЕКЦИЯ С ОБРЪЩЕНИЕТО НА БАНКОТИ В ЕВРО И ЩАТСКИ ДОЛАРИ (В % ОТ БВП)

	Q1	Q2	Q3	Q4	Средна
1998	17,93	15,89	15,07	12,09	15,22
1999	13,46	13,62	12,00	10,58	12,41
2000	11,25	11,29	10,17	8,88	10,40
2001	9,31	8,94	8,62	7,31	8,56
2002	8,36	7,81	7,85	7,92	

Източник: БНБ и собствени изчисления

Средната стойност на неотчетената икономика след корекция за обръщението на банкноти в евро и щатски долари за периода на извадката е 10,9% от БВП.

7.6. Сравнение с резултатите от подобни изследвания

Постигнатите резултати от емпиричния тест оправдаха нашите очаквания, че *степенята на данъчното бреме има влияние върху решенията на икономическите агенти какво количество налични пари да притежават в своите портфейли от активи*. Това е косвен индикатор, че основният стимул за избягване плащането на данъци е размерът на данъчния натиск като съвкупност от събираемост и данъчна ставка. Този извод кореспондира с резултатите, получени от Неновски и Христов (1999).

Резултатите относно размера на нерегистрираната икономическа активност обаче се различават значително. Това има две обяснения. Първо, Неновски и Христов (1999) използват месечни данни за общите разходи на домакинствата. Месечните оценки са резултат от извадково проучване на НСИ, което през 2001 г. е трансформирано в тримесечно и извадката е намалена почти двукратно.

В това изследване използваме тримесечни данни за паричните разходи на домакинствата и общите разходи на домакинствата. Причината да използваме паричните разходи е, че само тази част от общите разходи на домакинствата е свързана с търсене на налични пари. Използването на общите разходи включва в уравнението за търсене

на пари голяма остатъчна грешка, която колегите интерпретират като резултат от нерегистрирана икономическа активност. Според нас тези разходи имат бартерен характер и подлежат на оценка по метод, различен от този чрез търсенето на налични пари. Например Националният статистически институт прави оценка на този тип разходи. Вторият минимален източник на разминаване е различната спецификация на модела, които е използван в това изследване.

Това обяснява и защо, използвайки общите разходи на домакинствата, получаваме по-висока оценка (таблица 23) за неотчетената активност. Все пак, за да се получат приблизително сравними резултати между двете изследвания, е нужно към оценката, получена при това изследване, да се прибави оценката на нерегистрираната икономическа активност, измерена чрез търсенето на налични пари (само чрез монетарните разходи, показани в таблица 22), и оценката на непаричната част от икономическата активност, извършена от Националния статистически институт.

8. Неформална и скрита икономическа активност в методологическата рамка на Системата от национални икономически сметки*

Системата от национални сметки (СНС) представя икономиката, разграничавайки своите субекти според тяхното място и функции в икономическия оборот. Типизирането на стопанските единици в състава на методологически дефинирани институционални сектори въз основа на особеностите в икономическото им поведение е отправната точка за изследване на тези техни прояви, които поради обективни или субективни причини остават извън обсега на статистическите изследвания и в определена степен оказват влияние върху изчерпателността на икономическите показатели.

Постигането на адекватна съгласуваност между създадените, разпределените, преразпределените и използваните доходи изисква постигането на максимална изчерпателност при оценяването на всеки тип икономическо поведение, включително на неформални дейности, на организирана легална и нелегална икономическа активност. Задачата

* Тодор Тодоров, Национален статистически институт

на настоящия доклад е да определи мястото на дефинираните типове ненаблюдавана активност в границите на икономическата система, да изясни практическите подходи за осигуряване на изчерпателни данни за икономическите показатели, както и да предложи някои възможни подходи за нейното изследване.

8.1. Институционална рамка на производствената система

Производствената система е фундаментална област в методологията на СНС. Производството се разглежда като процес на трансформиране и преработка на един вид продукти или природни ресурси в друг вид продукти, осъществяван от дадена институционална единица посредством организирането на трудови и капиталови ресурси. В зависимост от основните си функции и поведение в икономическата система, институционалните единици се разграничават на пазарни и непазарни, съответно резултатът от производствената дейност – продукт или услуга, също се класифицира на пазарен и непазарен.

Предприятията – финансови и нефинансови, като обособен тип институционални единици, осъществяват производствена дейност на основата на генетично заложената им склонност да генерират доходи и печалба. На изхода на този институционален сектор остават произведени стоки и услуги с цел реализация на пазара.

В съответствие с функционалното си предназначение в икономическата система, *институциите в системата на държавното управление и нетърговските организации с идеална цел, обслужващи домакинствата*, са класифицирани в производствената система като непазарни производители. Произведените от тях продукти и услуги се предоставят на икономически незначима цена или безплатно за индивидуално потребление на населението или за задоволяване на колективни потребности на обществото.

В институционалната структура на икономическата система домакинствата са обособени като сектор в съответствие с ролята им на първичен трудов ресурс за производствената система. Те са и основен структурен компонент в подсистемата на крайно потребление, разполагаме доход. Участието им в производствения процес като предприемачи и производители на продукти и услуги има неформален характер. Отличава се с ниска степен на организираност, което практи-

чески затруднява разграничаването на генерираните първични доходи от труд и капитал. В ревизираната през 1993 г. методология на СНС се възприема понятието „смесен доход“ за описание на опериращия резултат от производствената дейност на домакинствата, включващ едновременно първични трудови и капиталови доходи. СНС очертава основните типове продукти и услуги, произвеждани от домакинствата:

- производство на селскостопански продукти за собствено потребление;
- производство на други продукти за собствено потребление: строителство на жилища, производство на хранителни продукти, облекло и др.;
- условен наем на жилища, наети от техните собственици;
- предоставяне на услуги за индивидуално потребление в домакинствата: отглеждане и обучение на деца, чистете, текущ и основен ремонт на жилища и домакински уреди.

Важен етап в процеса на интегриране на незапазнената производствена активност на домакинствата е осигуряването на балансова обвързаност на показателите в системата от национални икономически сметки. Стойностният обем на незапазненото производство следва да бъде подходящо отразен, както в сметките за формиране на първичните доходи, така и в сметките за крайно използвания разполагаем доход на домакинствата. Осигуряването на този методологически принцип е обичайна практика в разработването на системата от показатели за всички типове стопански субекти. Изричното му подчертаване тук по отношение на функциите на домакинствата като производители е свързано с практически трудности при осигуряването на изчерпателност и прозрачност, необходими за целите на икономическия анализ.

8.2. Дефиниции на скрити и неформални дейности в състава на ненаблюдаваната икономическа активност

СНС 93, както и Европейската система за икономически сметки (ЕСНС 95) класифицират ненаблюдаваната икономическа активност в следните категории:

- нелегални дейности;
- икономически скрита производствена активност;

- неформална активност;
- статистически ненаблюдавани дейности.

Съгласно методологията на СНС, *нелегални производства* са: „а) производство и дистрибуция на продукти и услуги забранени от закона; б) разрешени от закона производствени дейности, които се упражняват от неоторизирани стопански субекти“. (СНС 6.30) Типични прояви в тази област са производство и търговия с наркотици, проституция, организирани хазартни игри без лиценз, производство и търговия с филмови копия, звукозаписи, печатни издания и компютърен софтуер без заплатени авторски права. В съответствие с методологическите изисквания на СНС по отношение на производствените граници, нелегалните дейности следва да бъдат измервани и включвани в обхвата на макроикономическите показатели. На практика това изискване създава съществени проблеми, свързани с осигуряването на съгласувани по съдържание и обхват динамични редове, съгласуваност на оценките в съответните изисквания за детайлизация, липса на ясна класификационна рамка. Затова са и редки случаите на официално представени макроагрегати с включени дооценки за нелегална икономическа активност.

Скритото производство се дефинира в СНС, като легално производство, което остава неизвестно за държавната администрация (СНС 6.34) поради следните основни причини:

- избягване на данъчно облагане;
- избягване плащането на социално осигурителни вноски;
- неспазване на държавни стандарти и нормативи, свързани с производствения процес – минимални заплати, продължителност на работното време, безстопанственост на работните места;
- отказ от регистриране, отказ от попълване и предоставяне на административните формуляри и статистическите въпросници.

За изясняване на практическите стъпки в посока на дооценка и постигане на задоволителна изчерпателност на националните сметки, скритите икономически дейности се класифицират в две групи – *икономически скрита* активност и *статистически скрита* активност. Икономически скритата производствена дейност се свързва с преднамерено укриване на част от доходите и/или прекомерно завишава-

не на производствените разходи, в резултат на което се декларират минимално или чувствително занижени данъчно облагаеми доходи, нерегистриране на производствени дейности. Статистически скритите дейности определят недооценката на икономическите показатели поради известни несъвършенства на статистическата система, както и поради ниска степен на отчетна организация на определена категория респонденти.

Типични за *неформалните дейности* са следните характеристики:

- ниско организационно ниво;
- невъзможност да се разграничат трудови от капиталови доходи;
- производствени отношения, основани на неформални социални контакти.

Единиците, упражняващи такъв тип дейности, принадлежат изключително към институционален сектор „Домакинства“. Тук се включва активността на самонаетите лица, упражняващи свободни професии, както и дейността на малки производствени единици с незначително ниво на заетост.

От гледна точка на статистическата практика, ненаблюдаваната икономическа активност се свързва с ограничените в определени случаи възможности на традиционния статистически инструментариум и инфраструктура – поддържане и навременно актуализиране на изчерпателен бизнес регистър, затруднения, свързани с осигуряването на изчерпателен обхват на статистическите наблюдения поради наличието на значителен дял неотговорили респонденти.

8.3. Подходи за изследване и дооценка на скритата и неформална икономическа активност

Прилагането на конкретни *методически подходи* за осигуряване на изчерпателност на данните в националните сметки зависи от редица фактори: социалноикономически условия, състояние и ефикасност на законовата база, състояние на статистическата система. При предприемането на практически стъпки за изследване и дооценка на ненаблюдаваната икономика е необходимо е да се подчертае един важен момент, който определя в значителна степен мотивацията в работата и усилията на експертите, ангажирани с разработването на национални

икономически сметки:

„В съответствие със СНС 93, от специалистите по национални сметки се изисква не само и не толкова да оценяват видовете не-наблюдавана икономическа активност, а да осигуряват адекватно описание на производствената система чрез включване в обема на БВП на всички дейности в границите на производствената система, независимо от това дали е възможно или не те да се обхващат от регулярните статистически изследвания.“

Феноменът „скрита икономика“ се характеризира с многообразието си от форми на проявление. Той може да бъде и е обект на конкретни нарочни изследвания, провеждани от правителствени и неправителствени организации. Концентрирайки вниманието си върху осигуряването на максимален обхват на икономическите процеси обаче, конкретните прояви на нелегални, скрити легални или неформални дейности са важни, за да подчертават типичното поведение на стопанските субекти, в зависимост от мястото и функциите им в структурата на икономическата система.

В тази връзка е наложително изграждането и прилагането на системен подход, подходящ за практиката на икономическата статистика, основаващ се на комбинация от регулярни и конкретни изследвания, които практически да осигурят изчерпателност и логична обвързка на данните и показателите в цялостната система от национални сметки.

С цел да бъдат адекватно интегрирани в методологическата схема на националните сметки и по този начин да осигурят съгласувана изчерпателност на показателите в СНС, методите за дооценка са групирани в съответствие с възприетите определения за нелегални, скрити и неформални дейности. За да бъдат съпоставими на национално ниво, дооценките по така класифицираните типове се прилагат за всеки от компонентите на БВП, изчисляван по известните три метода – производствен, стойностен и метод на крайните разходи. Методологическо изискване е тези три подхода да бъдат независими, тъй като те представят БВП от гледна точка на три независими проекции – икономико-технологичен производствен процес, генерирани първични доходи, категории на крайното търсене.

На практика възможностите за осигуряване на независимост на оценките зависят от наличната счетоводна и статистическа информация. В Националния статистически институт са възприети като неза-

висими два от подходите – производствен метод и метод на крайното използване. Информационните източници за разработките на БВП по производствения и елементи на стойностния метод (особено по отношение на опериращия излишък в състава на добавената стойност) са идентични – счетоводен отчет за приходите и разходите и статистическо приложение към него. Липсата на независими информационни източници прави невъзможно абсолютно независимото приложение на стойностния метод при измерването на БВП. Въпреки това процедурите за изчерпателност са насочени директно към определени елементи в състава на първичните производствени фактори – елементи на сметките за формирането на дохода. Такива са показателите в съдържанието на компенсацията на наетия персонал. Те са базисни за последващи дооценки на компоненти в състава на останалите два метода – производствен и метод на крайното използване.

В процеса на съгласуване, таблиците „Ресурс-Използване“ притежават съществен методологически потенциал за осигуряването на изчерпателност предвид функцията им да балансират ресурса от продукти и услуги и неговото използване в сферите на икономическата система. Балансирането на информацията за произхода и икономическото предназначение на детайлизирани групи продукти и услуги – над 1200 групи за практиката на Националния статистически институт, се възприема като последен етап от цялостния процес за осигуряване на изчерпателност.

8.4. Статистически ненаблюдавана икономическа активност

В съответствие с поставените в настоящия доклад цели е удачно в цялостната методологическа и методическа програма на статистическите изучавания в областта на икономиката условно да се разграничат два компонента – **статистически методи за изследване и методология на наблюдаваните икономически явления и процеси**. Един от мотивите за това условно разграничение е все по широката експанзия на методологията и стандартите на счетоводната отчетност в практиката на икономическата статистика. Понастоящем този тип икономически данни са основен информационен ресурс на входа на системата от национални сметки. Често променящата се методология на счетоводната отчетност през последните години е сериозно предизвикател-

ство при осигуряването методологически съпоставими във времето макроикономически индикатори на СНС.

Методологическите несъответствия между СНС и прилаганите счетоводни стандарти налагат допълнителни усилия за осигуряването на необходимата изчерпателност на икономическите показатели. Тази проблемна област от практиката на националните сметки има широка популярност в повечето европейски страни и на Европейския Съюз като цяло. За практиката в България, където междуинституционалните връзки далеч не са на необходимото ниво на съгласуваност, проблемът за синхронизирането на методологията на икономическите явления е съществен. Това е причината той да бъде подчертан при разглеждането на статистически скритата икономика.

Основата за провеждането на статистически наблюдения на икономическите явления и процеси е *статистическият регистър на стопанските субекти*. Неговата изчерпателност по отношение на обхват и актуализация определя облика и качеството на изследванията.

Обхват на регистъра

Статистическият регистър е дериват на административния регистър Булстат. От гледна точка на капацитетните си възможности той покрива в максимална степен икономическата активност. В параметрите на регистъра не е заложена минимална граница по отношение на големината на подлежащите на регистрация единици, каквато е практиката в немалко страни. Статистическият регистър обслужва статистическите изследвания по отношение на вида и обхвата на подлежащите на наблюдение стопански субекти – институционални единици – предприятия и групи предприятия, единици с определен вид дейност, локални единици и локални единици с определени вид дейност.

Повечето от затрудненията за постигането на пълен обхват на икономическата активност имат обективен характер и в основата си произлизат извън проектирания обseg на регистъра. Такива са нерегистрираните дейности от неформалния сектор. Извън капацитетните възможности на регистъра остават и лицата, заети на две или повече работни места. Нерегистрираните по икономически причини стопански субекти остават в сянка по отношение на статистическите изследвания. Стопански субекти не се регистрират умишлено поради

желанието да избегнат данъчни и други задължения към службите на държавната администрация.

Известните в международната практика **подходи за дооценка** на невключени в регистъра стопански субекти са насочени към провеждането на конкретни изследвания в следните области:

- Разход на работна сила – в зависимост от наличните информационни ресурси подходът е подходящ за дооценка на различни слоеве в структурата на работната сила – самонаети лица, малки производствени единици, сезонни работници, домакинства;
- Специални изследвания на нерегистрираните предприятия, упражняващи икономическа активност в определени отрасли и дейности;
- Специални изследвания на домакинства – собственици на нерегистрирани предприятия – такова пилотно изследване бе проведено от Националния статистически институт през 2001 г. в райони на София и околните сателитни селища, резултатите показаха нерегистрирани дейности, упражнявани от домакинства – търговия, услуги по ремонт и поддръжка на автомобили и битова техника, техният брой представлява около 5-6 % от регистрираните единици в съответния отрасъл.

Актуализация на регистъра

Навременното актуализиране на данните в регистъра относно това, дали единиците са икономически активни или не, е важно за изчерпателността на провежданите наблюдения, свързани с осигуряването на задоволителна степен на възвръщаемост на статистическите въпросници. Неяснотата по отношение на тази характеристика може сериозно да отклони резултатите от реалността в посока на недооценка или надценяване на изучаваните явления. Възможностите за съществени подобрения в тази област се свързват с разширяването на междуинституционалното сътрудничество и използването на административни данни: от данъчната администрация за данъчно задължените стопански субекти; от регистри на ведомства в системата на държавното управление; от професионални сдружения и асоциации. Настоящата практика на БУЛСТАТ по актуализацията на единиците се основава

на периодична съпоставка на данъчните регистри по Закона за ДДС, Закона за ДОД, регистрите на НОИ, други административни регистри и списъци за издадени лицензи на фирми за упражняване на определен вид дейност. Задълбочаването на междуинституционалните връзки за информационен обмен се свързват и с регламентиран достъп и до административна информация, необходима за верифициране на изчислителните процедури – особено важни са административните данни за декларираните обороти от предприятията за определяне на ДДС по продажбите, както и начисленият данъчен кредит по необлагаеми сделки, протоколи от данъчни ревизии.

8.5. Обхват на статистическите изследвания

От гледна точка на изчерпателността на икономическите сметки, статистическите изследвания е удачно да се разглеждат в две основни проекции. Едната определя доколко и в каква степен статистическите изследвания покриват икономическата действителност – т.е. остават ли *икономически прояви, които следва да бъдат, но не са обект на статистически изследвания*. Другата е насочена върху механизма на провежданите изследвания и показва *доколко и в каква степен резултатите осигуряват необходимата достоверност и изчерпателност*.

Обхващането на икономическите процеси от статистически наблюдения не следва да визира единствено институцията НСИ. Националната статистическа система е с по-широки хоризонти и интегрира изследванията, които се провеждат от всички институции, упражняващи статистически функции. Проблем в практиката на икономическата статистика при интегрирането на макроикономическите показатели в системата от национални сметки е междуведомствената координация при използването на наличните информационни ресурси. С новия Закон за статистиката се осигуряват значителни възможности за достъп на Националния статистически институт до административна информация и до информационни продукти на други структурни звена в национална система за статистически изследвания. Тази важна стъпка към интегриране на административните информационни ресурси е необходимо да бъде подкрепена с *реални усилия за прилагане на законите разпоредби в действие*.

В преобладаваща степен изследванията на производствената система се свеждат до директно използване на счетоводни, а не на статистически показатели, основани на първични счетоводни записвания. Прекомерно типизираната в счетоводните стандарти „статистическа“ информация в много случаи не дава възможност да се открият важни специфични особености в поведението на стопанските субекти типични за определени отрасли и институционални сектори. На тази основа е трудно да се очертаят връзките между отрасловите групи стопански субекти в процеса на създаването и използването на БВП.

В тази връзка е необходимо наличната годишна счетоводна информация периодично да бъде актуализирана и допълвана с детайлизирани структурни изследвания – например провеждането през пет или десет години на изчерпателни изследвания, известни в международната практика с наименованието „икономическо преброяване“ (economic census). Те биха послужили за изграждането на базисна отчетна рамка на производствената система, чиито структурни пропорции да се използват в процеса на конструиране на макропоказателите през периодите между две икономически преброявания.

Понастоящем в рамките на националната статистическа система вече се провеждат важни мероприятия за статистическо изследване на аграрния сектор – сектор с широко присъствие на дейности от неформален характер. През 2003 г. Министерство на земеделието организира преброяване на земеделските стопанства. Предстои провеждането от Националния статистически институт на анкетно изследване на доходите на селскостопанските домакинства. От 2002 г. НСИ стартира регулярно извадково наблюдение на земеделските стопанства за целите на икономическите сметки на аграрния сектор.

Ежегодните програми за статистически изследвания следва да се разширят в области, които да осигурят по-изчерпателна по отношение на обхват и качество оценка както на общото икономическо развитие, така и на структурните промени в отделни сектори, отрасли и дейности. От 2001 г. Националният статистически институт разработва система от структурни показатели на финансовите и нефинансовите предприятия. Динамично развиващият се сектор на пазарните услуги следва да бъде предмет на по-задълбочени статистически изследвания. Отново от гледна точка на производствената система е необходимо да се развият раздели от статистиката на труда.

От 2002 г. Националният статистически институт разработва система от показатели за оценка издръжката на работна сила, структурата на заплатите по професии. От страна на демографската статистика, изучаванията на бюджета на времето предлагат добри възможности за оценка както на неформалните икономически дейности, упражнявани от домакинствата, така също и за по-обстойно изучаване на потребителското поведение на категории домакинства, за които е известно, че са труднодостъпни респонденти в практиката на провежданите наблюдения.

Месечните изследвания на домакинските бюджети могат да осигурят допълнителна информация за видовете търговски обекти с относително висока честота на продажби на населението. Такова изследване бе проведено през 2000 г., което позволи въз основа на данните от домакинствата да се изясни и подобри интерпретацията на данните за продажбите в търговията, характерът на търговското посредничество, неформалните връзки между домакинствата в процеса на производство, дистрибуция и потребление на потребителски продукти.

В процеса на осигуряване на изчерпателност съществено място заемат процедурите за дооценка на статистически единици, които отказват да подготвят и предоставят данни по статистическите въпросници. Техниките, които се прилагат за тяхната оценка, се основават на следната обща стандартна схема: първоначално се определят броят на неотговорилите единици, тяхната отраслова принадлежност и броят на заетите от статистическия регистър; изчисляват се средни величини на 1 зает от отчетите на фирми от същия отрасъл и големина – на база брой заети; използвайки структурното разпределение на показателите на отчетените фирми в съответните групи, формирани по отраслов признак и големина, се екстраполират данни за неотговорилите единици. За периода 2000 – 2002 г. този тип дооценки варират в рамките между 3,5 % и 5 % от БВП. Преобладаващи са за отраслите търговия, транспорт, хотели и ресторанти – между 2,2 и 3,2 % от БВП.

Друг компонент в дооценките поради статистически причини е свързан с несъответствието между счетоводните стандарти и методологията на икономическата статистика за измерване на продукцията и производствените разходи. Типичен пример тук са дооценките за произведената продукция, предоставяна като допълнителен доход в натура на наетия персонал. Счетоводните схеми за приходите и раз-

ходите, базирани на парични постъпления от продажби на продукцията, стоки и услуги не включват тези „вътрешни“ за стопанските единици обороти. Това налага прилагането на косвени методи за разчетна оценка в зависимост от характера на упражняваната дейност.

Обект на такъв тип дооценки са отрасли на добивната индустрия, леката индустрия, транспорт, търговия, хотели и заведения за обществено хранене. Въпреки че на национално ниво величината на тези корекции е незначителна – под 0,2 % от БВП, за определени отрасли и дейности те могат да се окажат определящи за адекватната оценка на резултата от производствената им дейност. Важни на специфично отраслово ниво са и дооценките, редуциращи междинните производствени разходи по отношение на дневните разходи за командировки. В строително-монтажната индустрия и транспорта пренебрегването на този тип разходи в полза на наетия персонал може да предизвика значими несъответствия в равнището на добавената стойност и компенсацията на труда.

8.6. Икономически скрити дейности

Изследванията за *дооценка на преднамерено укриване на облагаеми доходи* от икономически активни стопански субекти са обобщени в няколко основни направления. Преобладаващи са процедурите за дооценка и верифициране на данните на база на подготовката и сравнителния анализ на аналитични производни показатели. Липсата на достъп до административна информация за резултати от проведени ревизии на данъчни и други служби в определена степен е причина за известна несигурност на дооценките предвид необходимостта от верифициране на резултатите и актуализиране на възприетите предположения и процедури.

- Съпоставка на съотношението „разходи/продукция“ за максимално еднородни по големина и характер на упражняваната дейност производствени единици. Подходът се прилага за верифициране и дооценка на определени типове пазарни дейности в областта на индустрията, търговското посредничество на едро и дребно, бизнесуслуги;
- Сравняване на доходите на работници и работодатели и сравняване на производителността на труда на база добавена стой-

ност за единиците от корпоративния и некорпоративния сектор – подходът се използва за доценка на укрити доходи на работодателите, като се предполага, че те не могат да бъдат по-ниски от доходите на наетия персонал – основно се прилага за фирми с едностранни счетоводни записвания с работещи собственици;

- Сравнение на генерирания доход в еднородни по вид дейност предприятия от частния и общественния сектор;
- Специално извадково изследване на малките производствени единици с цел верифициране на официалните резултати от счетоводните и статистическите формуляри;
- Информация от данъчните ревизии за доценка на определени систематично коригирани елементи в счетоводните справки и формуляри;
- Използване на данни от страна на категориите на крайно използвания БВП за уточняване и доценка на производствената активност от страна на предлагането – данните за потреблението на определени продукти от населението в определени случаи са по-високи от данните от страна на предлагането, което налага доценки в продажбите и производството;
- Използване на експертни оценки и резултати от специализирани проучвания относно структурните съотношения в производствените показатели на определени фирми, дейности и отрасли и сравняването им с официалните данни. Съществен допълнителен информационен ресурс тук са конкретни изследвания, провеждани от редица неправителствени организации и научноизследователски екипи.⁴⁶

Прилагането на посочените подходи е свързано основно с доценки на БВП по производствения метод и съответните елементи в състава първичните факторни доходи от страна на стойностния метод.

⁴⁶ През 2000 г. авторски колектив от УНСС и БАН проведе извадково анкетно изследване сред фирми относно корпоративното данъчно облагане. Част от въпросите към анкетираните мениджъри бе укриване на обороти с цел избягване на данъчни задължения. Резултатите показват 20 % среден размер на укрити обороти. Между 20 и 25 % скрити обороти са посочени от представителите на фирми в сектора на търговия, транспорт и други услуги. Анкетираните промишлени предприятия укриват 16 % от оборотите, а строителните – близо 18 %.

За периода 2000–2002 г. размерът им варира в тесни граници между 7 и 8% от БВП.

Обект на две трети от корекциите за икономически скрити дейности са отраслите и дейностите в сферата на услугите. За предприятията в сферата на търговското посредничество (с 8% дял в добавената стойност на икономиката) корекциите формират 20% от добавената стойност на отрасъла. За хотелите и заведенията за обществено хранене дооценките представляват една четвърт от добавената им стойност. За отрасъл транспорт корекциите определят между 15 и 18% от добавената стойност на сектора.

Дооценките за отрасъл строителство са преобладаващи в рамките на индустриалния сектор. Отрасълът създава 20 % от добавената стойност на индустриалния сектор, докато делът на корекциите за изчерпателност по икономически причини за периода 2000–2002 г. е близо 50 % от корекциите за всички отрасли в сектора. Освен корекциите за неотговорили фирми, които варират между 12 и 15%, дооценките за икономически скрити дейности са в границите от 18 до 28% от добавената стойност на отрасъла. От съдържателна гледна точка тези дооценки включват и дейности от неформален характер на самонаети лица, свързани с предоставянето на строителни услуги на населението.

8.7. Доценка на икономическите показатели въз основа на данни за работната сила

Изследванията и подходите за доценка на показателите за икономическата активност в системата от национални сметки въз основа на този подход са подчинени на методологическото изискване за съгласуваност на базисните информационни ресурси от страна на търсенето (производствената система) и от страна на предлагането (домакинства) на работна сила. В повечето случаи демографските данни превишават тези, получени от страна на бизнеса. В практиката на националната статистика, както и в другите страни, демографският информационен ресурс за заетостта се осигурява с изследването на работната сила. Наблюдението е извадково. То се провежда три пъти в годината и обхваща около 20 000 домакинства.

Процедурите за дооценка могат да бъдат обобщени в следните основни етапа:

- **Дефиниране на заетостта в съответствие с методологията на СНС** – тази първоначална стъпка в процеса на изчисленията следва да уточни до каква степен отделните базисни информационни източници покриват дефиницията за заетост, възприета в методологията на националните сметки, в съответствие с дефинираните граници на производствената система. В тази връзка данните за заетостта в системата от национални сметки могат да бъдат различни от тези на конкретните базисни изследвания. В крайна сметка те трябва да са консистентни с оценката на производството и добавената стойност, така че да отразят в максимална степен реалното равнище и изменението на производителността на труда.
- **Стандартизиране на дефинициите за заетостта** – след постигнатите уточнения за обхвата на статистическите изследвания на заетостта, вторият етап посочва условията за осигуряване на изчерпателност на показателя, по отношение на прилагането вътрешната (териториална) или национална концепция за заетост. Това са: покриване на институционални или колективни домакинства, погранична заетост, международни организации на територията на страната, упражняване на втора работа, временна заетост, сезонна заетост.
- **Сравнение на данните за заетостта** – то не следва да се приема като механичната разлика между данните, получавани от статистическите изследвания. Целта е да се осигури възможност за реална преценка относно достоверността на данните от наблюденията в различни аспекти – например: размер на статистическата грешка и доверителния интервал на извадковите оценки, правилното прилагане на класификации, третиране на класификационните признаци в условията на временна заетост, упражняването на надомна работа и др. Подходящо е в тази връзка да се отбележи един конкретен проблем в практиката на използването на данните от изследването на работната сила за дооценка на показателите на националните сметки по отрасли. В хода на наблюдението анкетираните лица следва сами да определят отрасъла, в който са ангажирани. Те оба-

че не са запознати с действащата национална класификация за видовете дейности и нормално определят отрасловата си принадлежност въз основа на професията, която упражняват. В този смисъл отрасловото разпределение на заетите в изследването на работната сила е необходимо да се възприема и от гледна точка на тази субективна преценка.

- **Дооценка на икономическите показатели** – в случай на установено реално по-високо равнище на заетостта въз основа на демографски данни, ажустирането на показателите за производството, разходите (в определени случаи) и съответно на добавената стойност и БВП се основава на използването на мултиплициращ фактор. Процедурата се основава на екстраполация на съответния показател в структурата на продукцията, определени видове разходи или директно на добавената стойност приравнени към единица заетост, оценени въз основа на наличните данни от бизнес-статистиките. За да се гарантира коректността на дооценките, особено в отрасли с различни по големина производствени единици е необходимо базисните данни за производствената активност да бъдат стратифицирани и според броя на наетия персонал.

При съпоставката и съгласуването на данните от изследванията на работната сила от страна на бизнеса и от страна на домакинствата се очертават определени типове заетост, които следва да бъдат обект на дооценка по отношение методологическите изисквания на националните сметки. Това са работещите без трудов договор, лица, упражняващи свободни професии, лица, работещи на повече от едно работно място.

Според резултатите от изследването на работната сила работещите без трудов договор са 110-120 хил. души, което представлява около 5 % от наетите лица в икономиката. Процедурите за включване на този контингент от работната сила в състава от икономически показатели на националните сметки следва предположението, че разходът на работодателите за заплащане на труда на работещите без трудов договор е деклариран в счетоводните отчети от работодателите – разходи за външни услуги или други разходи. Това налага независимо измерване на компенсацията на нерегистрираната работна сила, като с оценката се намалят междинните производствени разходи и съот-

ветно се увеличи добавената стойност. За националната икономика общият размер на дооценката варира около 1,5 % от БВП и съответно 3,5 % от компенсацията на наетите в състава на общата добавена стойност за всички отрасли и сектори.

Изследването на работната сила е и *основен източник на данни за оценка дейността на самонаетите лица*. Резултатите показват че близо 10 % от заетите в икономиката упражняват свободни професии. Неформалният характер на този тип икономическа активност изисква използването на понятието „смесен доход“, дефинирано в методологията на икономическите сметки. На практика смесеният доход се получава като резултативна величина от независимо оценените показатели в производствената сметка „Брутна продукция“ и „Междинно потребление“. За стойностната оценка на тези два показателя се използват наличните данни за приходите и разходите на един зает (включително работещите собственици) на малките фирми, групирани по съответни отрасли. Общата дооценка за реализирания смесен доход от лицата, упражняващи свободни професии, представлява близо 2,3 % от БВП и 2,6 % от общата добавена стойност на националната икономика. Данъчните декларации за облагане доходите на физически лица са друг източник на информация за оценка на икономическата активност на самонаетите.

Следва да се отбележи, че практическото използване на тези данни е ограничено. Общозвестен е фактът, че равнището на декларираните доходи от упражнявани свободни професии за около 80 % от случаите не надвишава установения данъчно облагаем минимум и поради това директното им използване е неподходящо за целите на изчерпателността на икономическите показатели. От друга страна, са налице причини от технически и организационен характер, свързани с администрирането и съхранението на информацията, които не дават възможност за подходящи агрегации.

8.8. Оценка на неформални непазарни икономически дейности

Неформалните дейности, които изцяло се отнасят за институционален сектор „Домакинства“ се оценяват на база на изследването на домакинските бюджети, детайлизирани годишни баланси на селскостопанската продукция, административни данни на общинските адми-

нистрации за издадените разрешителни за строеж на жилища. Дейностите, които са обект на разчети и оценки, са: селско стопанство, производство на хранителни продукти, производство на текстилни и шивашки изделия, строителство, наем на жилища. Произходът на доценките е в системата от показатели в сметките на производствения метод, след това те намират отражение в показателите за описание на генерираните на първични доходи – в състава на сметка „Формиране на дохода“ – смесен доход, както и в системата от показатели за крайно използвания БВП – индивидуално потребление на населението и инвестиции в основен капитал.

От страна на производствения метод неформалните дейности на селскостопанските домакинства формират над 17 % от добавената стойност на отрасъл селско стопанство. Близко 8 % от добавената стойност на строителния отрасъл се формира от оценката за строителство на собствени жилища от домакинствата. В състава на крайното използване оценките за произведените и преработените селскостопански продукти от домакинствата за собствено потребление съставляват около 6 % от БВП и съответно 8 % от крайното индивидуално потребление.

ТАБЛИЦА 20: ОТНОСИТЕЛЕН ДЯЛ НА НЕНАБЛЮДАВАНАТА ИКОНОМИКА В БВП ЗА 2002 Г.

Отрасли (НАСЕ)	Дял в БВП - %			
	Статистически причини	Икономически причини	Неформални и други	Общо
Селско и горско стопанство	-	-	2,1	2,1
Промишленост	0,1	1,9	0,1	2,1
Строителство	0,4	0,6	0,3	1,3
Търговия, транспорт, хотели, ресторанти и съобщения	1,9	1,5	0,2	3,6
Бизнес услуги и наеми	1,5	1,7	0,6	3,8
Други услуги	1,1	1,7	0,3	3,1
Общо	5,0	7,3	3,7	16,0

Източник: Предварителни данни на НСИ

8.9. Дооценки от страна на крайно използвания БВП

Прилагането на независим подход за измерване на БВП по елементи на крайното използване означава и независимост на разчетните процедури за осигуряване на изчерпателност на съответните показатели. Както е известно, основните елементи на крайното използвания БВП са: паричните разходи на домакинствата за индивидуално потребление, разходите на правителството и НТО за индивидуално потребление, натурално потребление на домакинствата, разходи на правителството и НТО за колективно потребление на обществото, разходи за инвестиции в основен капитал, физическо изменение на запасите, външнотърговско салдо от износ и внос на стоки и услуги.

За ниво национална икономика, както и за всеки отделен продукт или продуктова група, категориите на крайно използвания БВП са еквивалентни на ресурса от продукти и услуги, намален с текущите производствени разходи за функциониране на производствената система – междинното потребление. В условията на тази балансова връзка, определена част от корекциите за обхват и изчерпателност от страна на производствения метод са директно свързани с крайното използване – това са дооценките на произведените, преработените и директно консумирани от домакинствата селскостопански продукти, инвестиционните разходи на домакинствата за строеж на жилища със собствени средства, условната рента на жилищата, наети от техните собственици.

В значителна степен обаче независимите оценки за потреблението (вътрешното търсене) на определени групи потребителски продукти налагат и съответни корекции в отрасли и дейности на производствената сфера, включително дистрибуцията на потребителски стоки. В тези случаи данните от страна на производствената система са недостатъчни по отношение на отчетеното крайно потребление.

Типичен пример е съпоставката на данните за потребителските разходи на населението от изследването на домакинските бюджети и данните за продажбите от търговската мрежа на дребно. Оперативните, а и годишните данни за търговията на дребно с хранителни стоки са по-ниски, отколкото данните от изследването на домакинските бюджети, въпреки че от чисто методологическа гледна точка обхватът на продажбите на дребно е с по-широки граници – тук следва да бъ-

дат отчетени и продажбите на потребителски стоки на нерезиденти в страната. Това налага анализ и доценка на информацията за дейността на съответни отрасли в рамките на производствената система. По отношение на нехранителните стоки неравенството между данните от посочените две изследвания е с обратен знак – данните за продажбите на дребно са по-високи, отколкото данните от изследването на домакинските бюджети и това налага корекции от страна на крайното потребление.

За адекватно анализиране на различията, през октомври 2000 г. Националният статистически институт проведе разширено изследване на домакинските бюджети с допълнителни въпроси за идентифициране на обектите, от които домакинствата купуват потребителски стоки – магазини от търговската мрежа на едро и дребно, производители, щандове и сергии на открито, други домакинства. Обхватът на разширеното изследване не включва потребителски разходи, за които не е необходимо да се идентифицира видът на доставчика – електроенергия и други енергийни суровини, топлоенергия, вода. Поради тази причина относителният дял на разходите за храна в общата сума на преднамерено наблюдаваните групи разходи е значителен. Ограничен е и списъкът на видовете услуги.

Получената информация, макар и само за един месец от годината, дава възможност за преценка и конкретизиране на значителна част от причините за различията. Близко 20 % от разходите за храна на домакинствата са реализирани извън сферата на формалното търговско посредничество — 4,9 % от домакинства производители и 12,6 % от щандове и сергии на открито. Значителен е и дялът на неформалната търговия при реализирането на потребителските разходи за нехранителни стоки – една трета от разходите за облекло и обувки, над 10 % от разходите за принадлежности и предмети за лична хигиена, близо 8 % от разходите за домакински уреди и домашно обзавеждане.

Близко 90 % от платените от населението услуги за текущ ремонт и поддържане на жилището са неформални взаимоотношения между домакинствата.

ТАБЛИЦА 21: ПАРИЧЕН РАЗХОД НА ДОМАКИНСТВАТА ПО ОСНОВНИ ГРУПИ

	Храни	Напитки и тютюн	Облекло и обувки	Домакински уреди и домашно обзавеж-дане	Принад- лежности и предмети за лична хигиена	Услуги за текущ ремонт и поддър- жане на жилище	Резерв-ни части за лични транс- портни средств-ва	Общо за посочените групи
Общо - хил.лв.	635	58	84	66	32	6	8	888
Структура по видове разходи	71,50%	6,50%	9,40%	7,40%	3,60%	0,60%	0,90%	100,00%
Структура по видове обекти:								
Домакинства производители	4,90%	0,90%	0,60%	0,00%	0,00%	88,60%	0,00%	4,70%
Търговски обекти на едро и дребно	81,90%	96,00%	67,90%	88,40%	88,10%	0,00%	87,80%	81,20%
Щандове и сергии на открито	12,60%	2,50%	31,30%	7,50%	10,50%	0,00%	5,00%	13,00%
Други обекти за потребителски разходи	0,60%	0,70%	0,20%	4,10%	1,40%	11,40%	7,30%	1,10%
Стоки втора употреба от домакинства	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	6,70%	0,10%
Предприятия производители	0,60%	0,60%	0,20%	4,10%	0,00%	11,40%	0,60%	1,00%
Други видове търговия	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	1,40%	0,00%	0,00%	0,10%

Източник: Наблюдение на домакинствата – октомври 2000 г.

В тази връзка следва отново да се спомене, че въпреки значимия неформален характер на нехранителните потребителски разходи, данните от изследването на домакинските бюджети са по-ниски, отколкото данните за продажбите в търговската мрежа на дребно. Едно от обясненията е, че е възможно наблюдаваната извадка да е представителна за определена, относително нискодоходна категория домакинства, с относително ниска честота на покупки на стоки с дълготрайна употреба. За потвърждаването или не на това предположение не бива да се пренебрегва фактът, че данните на домакинските бюджети се отнасят единствено за резидентни домакинства на икономическата територия на страната, докато продажбите от търговската мрежа по дефиниция включват и покупки на нерезиденти.

Провежданите подобни нарочни изследвания от страна на неправителствени институции и изследователски колективи имат определящо значение за верифициране и адекватна преценка на регулярната статистическа информация за крайното потребление на домакинствата. Стартиралата от есента на 2002 г. специализирана анкета на „Витоша рисърч“⁴⁷, за регулярно индексирание на скритата икономика в страната, осигурява актуална допълнителна информация за по-прецизно прилагане на процедурите за изчерпателност на важни икономически показатели в състава на брутния вътрешен продукт – производство, доходи и крайно потребление.

Прилаганият подход в стратегията на изследването за получаване на информация за покупките на видове стоки и услуги от домакинствата без издавани касови бележки от страна на доставчика в определена степен – независимо от различията в обхвата и времето за провеждане – може условно да се възприеме като логическо продължение на разширената анкета на домакинските бюджети на Националния статистически институт през октомври 2000 г. За да се интегрират в процеса на уточняване изчерпателността на макроагрегатите, е необходимо получените анкетни данни *да се приведат под общия методологически знаменател на конкретните икономически показатели*, които те провокират. Съществен ключов момент тук е привеждането на количествените характеристики в методологически издържани стойностни оценки, съвместими със съдържанието на икономическите показатели – обект на процедурите за изчерпателност.

⁴⁷ „Скритата“ икономика в България – население, „Витоша рисърч“, март 2003 г.

Така например данните от анкетата за издадени/неиздадени документи за ползвани услуги от населението директно визират брой покупки-продажби – 5% от анкетираните 1077 лица през ноември 2002 година са ползвали услуги за поправка и ремонт на жилища, като за 87.1% от услугите не са предоставени/получени финансови документи. За трансформирането на тези количествени оценки в стойностен измерител е необходима допълнителна информация – от домакинските бюджети за структурната позиция и обема на този тип разходи в общия паричен разход на населението, статистическа и административна информация за съгласуваност на ценовите компоненти по отношение на данъците върху продуктите, статистическа отчетност с данни от строителните фирми за приходите от извършен текущ ремонт на жилища – годишен отчет на НСИ за видовете приходи от строителна дейност. Така съгласувани, сравнителните данни предполагат доценка на измерената в състава на производствения метод строителна дейност в размер на 10 % от производството и съответно 6 % от добавената стойност на отрасъла.

ТАБЛИЦА 22: ДООЦЕНКИ ЗА НЕНАБЛЮДАВАНА ИКОНОМИЧЕСКА АКТИВНОСТ – КОМПОНЕНТИ НА КРАЙНОТО ИЗПОЛЗВАНЕ

	2000 г.	2002 г.
Крайно потребление на домакинствата	10,1	7,0
Бруто капиталобразуване в основен капитал	1,3	0,9
Общо – елементи на крайното използване	11,4	7,9

Източник: Предварителни данни на НСИ.

Таблиците “Ресурс-Използване”, като инструмент за осигуряване на изчерпателност е предназначен да представи в балансиран вид ресурса от продукти и услуги в националната икономика и неговото разпределение според икономическото предназначение на конкретни продукти и продуктови групи. Методологическият модел на таблиците „Ресурс-Използване“ интегрира посочените три метода за измерване на БВП в обобщена балансирана оценка. В практиката на Националния статистически институт детайлизираната матрична схема на таблиците се определя от 1200 групи продукти и услуги – редове, разпределени по 65 отраслови групи междини потребители на стоки

и услуги в производствения процес, и 16 категории на крайното използване – колони.

Детайлизацията е от съществено значение за изследване и осигуряване на изчерпателността на БВП и неговите структурни компоненти от гледна точка на: обема и състава на ресурса от продукти и услуги, равнището на добавената стойност по отрасли и общо за националната икономика, обема и структурата на първичните производствени фактори в състава на добавената стойност по отрасли и общо за националната икономика, обема и продуктовата структура на компонентите на крайното търсене. Следва да се отбележи, че дооценките в процеса на балансиране на детайлизираните матрични таблици трудно могат да се класифицират според посочените типове скрита активност.

Така например данните за по-високото потребление на хляб и хлебни изделия в сравнение с отчетеното производство във всички случаи определя необходимостта от корекции за дооценка в рамките на производствената система. Причините за подценените данни за производството могат да бъдат свързани както с ограничения в статистическата отчетна практика, поради преднамерено укрити доходи по икономически причини от страна на производители и доставчици, а така също и в резултат на недооценени неформални дейности на домакинствата. Класификационната структура на таблиците – продукти/отрасли – ограничава възможността за директно категоризиране на типовете дооценки в състава на коригираната небалансирана сума. Във всички случаи обаче се налага възприемането на определени експертни предположения относно институционалната принадлежност на производители и потребители на съответните продукти и услуги, които са обект на корекции.

Матричният модел на таблиците „Ресурс-Използване“ е и подходящо средство за верификация на постигнатата изчерпателност на показателите по отношение на фактически начислените приходи от ДДС в държавния бюджет. Подходящата детайлизация на стоквите потоци в таблиците позволява начисляването на съответстващите на Закона за ДДС данъчни ставки и сравняването на получената теоретична стойност с фактическите бюджетни приходи. При условие за адекватно описание на законовите данъчни разпоредби, по-ниската теоретична стойност от фактическите приходи е индикатор за опреде-

лен недообхват на показателите и налага провеждането на допълнителен анализ на данните и последващи процедури за дооценка.

9. Наркобизнесът като елемент на черната икономика*

9.1. Нелегални дейности

СНС дефинира нелегалната икономика в границите на икономическата система. Необходимо е да се подчертае обаче, че общите методологически препоръки за изчерпателност по отношение на нелегалните дейности не са подкрепени с конкретни методически подходи. Съществени са изследователските усилия на много от страните с развита статистическа система, но все още не е възприета практиката резултатите от провежданите изследвания да бъдат включени в сметките за производството, генерирането, разпределението, преразпределението и използването на дохода. Според експерти от тези страни изолирането на нелегалните дейности извън системата от макропоказатели се свързва с възможността определена част от незаконната активност имплицитно да е отчетена в структурните макропоказатели. В тези случаи изричната дооценка може да доведе до диспропорции в определени части и детайли на системата от сметки.

Възможността за имплицитно включване на част от нелегалните дейности в показателите на СНС е и аргумент в подкрепа на методологическата постановка за цялостно интегриране на нелегалните дейности в границите на икономическата система. Тази постановка се основава на самата конструкция, последователност и съгласуваност на системата от национални сметки.

Така например включването на генерираните доходи от определен тип стопански субекти изисква адекватно отчитане на техните разходи, независимо от това дали доходите или извършените разходи са резултат от нелегални или легални дейности. Липсата на съгласуваност между тези елементи или на части от тях ще предизвика несъответствия в други области на системата – равнище на разполагаемия доход, спестявания, възможност или необходимост от финансиране. В този смисъл, осигуряването на вътрешна съгласуваност между по-

* Тодор Тодоров, Национален статистически институт; Тихомир Безлов, Център за изследване на демокрацията

казателите в системата от национални сметки налага задълбоченото изучаване на скритите нелегални дейности. Изследванията следва да бъдат насочени в три основни направления:

- Проучване на степента, в която операциите, свързани с нелегални дейности, са включени имплицитно в системата от национални сметки;
- Проучване на възможните информационни ресурси, необходими както за директна оценка, така и за прецизиране на възприетите предположения за определени прояви на нелегални дейности;
- Подобряване на процедурите за реконсилване (съгласуване) на наличните информационни ресурси.

За практическото провеждане на посочените основни мероприятия основен проблем остава тяхното изчерпателно класифициране и едновременно с това постигането на подходящо ниво на типизация. Понастоящем е налице известна несъвместимост на класификационните стандарти за отчитане на нелегалните дейности, която възпрепятства систематичната балансова обвързка на данните между общото търсене и предлагане. От гледна точка на формирането на общия ресурс от стоки и услуги, предназначени за потребление, класификациите на продуктите, както и класификацията на дейностите не съдържат подходящи нива за отчитане на нелегалната активност.

Тази привидно формална от методологическа гледна точка причина предизвиква съществени трудности при определяне степента на имплицитно включените нелегални дейности в структурните компоненти на БВП и останалите макропоказатели в системата от национални сметки. *Липсата на подходящо класификационно съответствие* прави невъзможно и прецизирането на процедурите за реконсилване на наличните информационни ресурси необходими за пряка и косвена оценка на нелегалните дейности.

Информационната обезпеченост на изследванията е друг важен проблем, който в значителна степен определя и конкретизирането на общите методологически препоръки на СНС, включително съгласуването на класификационните стандарти, за включване на нелегалните дейности в рамките на икономическата система. По презумпция характерът на този вид активност предполага сравнително оскъдна информационна база за подходящи преки и косвени оценки. При тези условия изследванията на определени типове нелегални дейности се

основават преобладаващо на логически предположения в схемата на равновесието между елементите на търсенето и предлагането.

Подходът се прилага за съгласуване на оценките за генерираните доходи от **производство, внос, дистрибуция и потребление на наркотици**. На практика цялостен теоретически анализ на наркобизнеса като икономически отрасъл, който работи в условията на юридическа забрана по отношение на неговото производство и разпространение, почти не може да се намери.⁴⁸ От гледна точка на този анализ необходимите показатели се консолидират в схемата на следното балансово равенство:

ТАБЛИЦА 23: БАЛАНСОВО РАВЕНСТВО

Крайно потребление - количество и стойност	=	Надбавки по дистрибуцията – стойност
	+	Производство в страната – количество и стойност
	+	Внос, включително предназначен за реекспорт – количество и стойност
	-	Износ, включително реекспорт – количество и стойност
	-	Покупка на наркотични вещества за междинно потребление в страната – количество и стойност

Възможните източници на данни за оценка на посочените променливи могат да се обобщят в три основни групи – административни данни, данни от проведени нарочни наблюдения или анкети и информация от академични изследвания. Нито един от тях, обаче не може да бъде използван самостоятелно за директна, цялостна оценка на посочените показатели. В този смисъл конструирането на общи оценки за размера и значението на нелегалното производство, дистрибуция и потребление на наркотици изисква определена методологическа последователност и съгласуваност при използването на наличните данни – административни, целеви анкетни проучвания и академични изследвания.

Административните информационни ресурси се налагат като подходяща основа за изграждането на адекватни презумпции в последователността от експертни разчети. Те могат да осигурят необходимата количествена и отчасти стойностна информация както от страна на търсенето, така и от страна на предлагането на наркотични

⁴⁸ Виж изданието на ООН World Drug Report (1997), p.332., което, позовавайки се на десетки публикации, касаещи наркобизнеса и наркоманиите, не посочва нито една работа, посветена на теоретическите принципи на наркобизнеса като икономически отрасъл.

вещества. Данните от икономическата и криминалната полиция, както и данните от митническите власти относно разкрити нарушения по вноса и износа на наркотици са необходимата информационна основа за оценка, както на ресурса, така и на „видимото потребление“ на наркотични вещества в страната. Определена систематичност при оценката за потреблението на наркотици от населението се осигурява и въз основа на детайлизирана информация от Националния център по наркомании към Министерство на здравеопазването – брой на наркотично зависими лица, средно количество употребявана дрога от лице, както и косвена информация за крайната („уличната“) цена за всеки от видовете наркотици с относително висока честота на потребление. Но дори и да е възможно да се проследи годишната динамика на „уличните“ цени на наркотиците, резултатите от изследванията могат да останат да висят във въздуха, доколкото е невъзможно да се установи строга функционална зависимост между цена, търсене и предлагане и ефективността на системата от забрани и контрол върху наркобизнеса.⁴⁹

Особено полезни за конструирането на оценки относно икономическата тежест на нелегалните дейности по производството, разпространението и потреблението на дроги са проведените от Центъра за изследване на демокрацията и агенция „Витоша Рисърч“ през декември 2002 година и юни–юли 2003 г. Национални представителни изследвания в България по проблемите употребата и злоупотребата с психоактивни вещества. В допълнение към тях бяха реализирани качествени анкетни проучвания – от една страна, сред потребителите: наркозависими от хероин и редовно употребяващи „меки дроги“ и, от друга – сред експерти и работещи с наркозависими.

Информацията бе използвана за икономически разчети на нелегалното производство, дистрибуцията и потреблението на наркотични вещества и интегрирането им в схемата от показатели за оценка на БВП по производствения метод и метода на крайното използване.

⁴⁹ Вж. Rhodes W. et al. (1994) pp. 383-402.

ТАБЛИЦА 24: ОЦЕНКА ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА НАРКОТИЦИ ПРЕЗ 2003 ГОДИНА МЛН. ЛЕВА

		Общо	Синтетични наркотици	Хероин	Меки дроги	Забележка
<i>A</i>	Производство					
<i>a1</i>	Брутна продукция	38,3	36,8		1,5	
<i>a2</i>	Междинно потребление	15	14,7		0,3	
<i>a3</i>	Добавена стойност	23,3	22,1		1,2	$a3 = a2 - a3$
<i>B</i>	Дистрибуция					
<i>b1</i>	Брутна продукция	97,6	26	69	2,6	$b1 = b11 - b12$
<i>b11</i>	Продажби	164,4	62,8	97,5	4,1	$b11 = z1 + z2$
<i>b12</i>	Отчетна стойност	66,8	36,8	28,5	1,5	$b12 = a1 + z3$
<i>b2</i>	Междинно потребление	2,2	0,6	1,6		
<i>b3</i>	Добавена стойност	95,4	25,4	67,4	2,6	$b3 = b1 - b2$
<i>B</i>	Добавена стойност – общо	118,7	47,5	67,4	3,8	$B = a3 + b3$
<i>Г</i>	Крайно използване	135,9	62,8	69	4,1	
<i>z1</i>	Крайно потребление	108,6	7	97,5	4,1	$Г = z1 + z2 - z3$
<i>z2</i>	Износ	55,8	55,8			
<i>z3</i>	Внос	28,5		28,5		

Източник: Собствени изчисления въз основа на данни от Национално представително изследване в България по проблемите на употребата и злоупотребата на психоактивни вещества – декември 2002 – юли 2003 г.

Следва да се отбележи, че изчисленията се основават само на пряка и косвена информация за производството и доставките, свързани само с потреблението на наркотични вещества в страната. Тези оценки не обхващат оборотите и доходите от транзитната дистрибуция на наркотици през България.

Качествените и количествените характеристики от изследванията са основа за разработването на оценки за показателите от страна на производството и дистрибуцията и от страна на крайното използване. Икономическите разчети са детайлизирани за три основни групи наркотични вещества – „синтетика“, хероин, „меки дроги“. Въз основа на описателния анализ на схемите за дистрибуция се формира обща оценка за посредническата надбавка, както и съответната връзка в стойностен измерител между доставчик и производител, от една страна, и краен потребител от друга.

Разчетните данни показват обща стойност на потребените в страната наркотици в размер на 109 млн. лева и представлява 0,3 % от текущия обем на БВП за 2003 година. Хероинът е масовият наркотичен продукт за вътрешна консумация и формира близо 90 % от стойностния обем на крайното потребление. Реализираната добавена стойност от производство и дистрибуция на наркотици е 119 млн. лева, като три четвърти от стойността са генерирани в процеса на дистрибуция на наркотици, а една четвърт е резултат от нелегалното производство на синтетични наркотици в страната.

9.2. Наркобизнесът като елемент на черната икономика

Вносът, производството и дистрибуцията на наркотични вещества е един от основните стълбове на черната икономика, осигуряващ значителен размер на неотчетени доходи и печалби за участниците в този нелегален сектор. Провеждането на анализи в тази област се затруднява значително поради неблагоприятното влияние на множество фактори, свързани с осигуряването на адекватна информация. Поради криминалния характер на този бизнес проучването „на терен“ е особено трудно, възможни са главно косвени експертни оценки за размера на потреблението, респ. продажбите на подобни продукти.

Поради липса на достатъчно допълнителна информация, основно свързана със структурата на ресурса от наркотични вещества и каналите на дистрибуция до крайните потребители, се налага да се възприемат експертни предположения относно:

- дела на вноса от общия ресурс наркотични вещества, потребявани на територията на страната;
- размера на надбавката по дистрибуцията на наркотични вещества;
- междинните разходи за производството и дистрибуцията на наркотични вещества – дали тези разходи, като цяло или частично са имплицитно отчетени в категориите на производствения, стойностния метод или метода на крайно използвания БВП.

9.3. Пазарът на наркотици⁵⁰

Пазарът на наркотици е интересен феномен поради факта, че в общоотрасловата структура на наркобизнеса самото производство на наркотици заема доста незначително място, което се вижда особено ясно при анализа на ценовата структура. Всички статистически данни, въпреки тяхната относителност показват, без изключение, едни и същи строги закономерности:

- факторите, които са непосредствено въввлечени в производството на наркотици (земя, труд, капитал и предприемачески усилия), са относително евтини;
- цените на едро в страните-производители са на равнището на немного скъпите лекарства;
- цените на дребно в страните-потребители са в пъти по-високи от цените на едро.⁵¹

Според някои анализатори световният пазар на наркотици се оценява между 350 милиарда и 1,5 трилиона долара годишно.⁵² Подобни разлики показват, че дори страни с дългогодишен опит в оценката му имат сериозни затруднения. Въпреки това и въпреки че в България информацията е крайно недостатъчна и често противоречива, ще направим един опит за оценка на бъдещия толкова любопитство български наркопазар.

⁵⁰ Виж Пазарът на наркотици, Център за изследване на демокрацията, 2003.

⁵¹ По данни на шефа на следствения отдел на британското митническо ведомство, при придвижването си на Запад цените на хероина нарастват по следния начин: „Ако в Пакистан килограм хероин струва 1500 долара, то в Турция неговата цена нараства до 10 000 долара, в Холандия тази сума се удвоява, а в Англия стига до 40 000 долара. Това е цената на едро, а цената на дребно достига до 120 000 долара за килограм“ (Виж Барабана Е., „Доза героина по цене пинты пива“, Московские новости, 1998, №25). Тази информация съответства приблизително на разчетите направени от експертите на ООН (*Вж. цитирания World Drug Report, p.126*) – **хероин** (цена в долари за 1 кг.): опиум (произведен в Пакистан) – 90\$; **хероин** (местна цена на едро) – 2870\$; пазар на едро в САЩ – 80 000\$; крайна „улична“ цена на дребно – 290 000\$. **Кокаин** (цена в долари за кг.): листа от кока (набрани в Боливия) – 610\$; кокаинова „база“ (цена на местния пазар) – 860\$; кокаин хидрохлорид (цена на местния пазар) – 1500\$; цена на едро в САЩ (чистота на кокаина – 83%) – 25250\$; крайна „улична“ цена – 50000\$, кокаинов прах (чистота 65%) – 110 000\$.

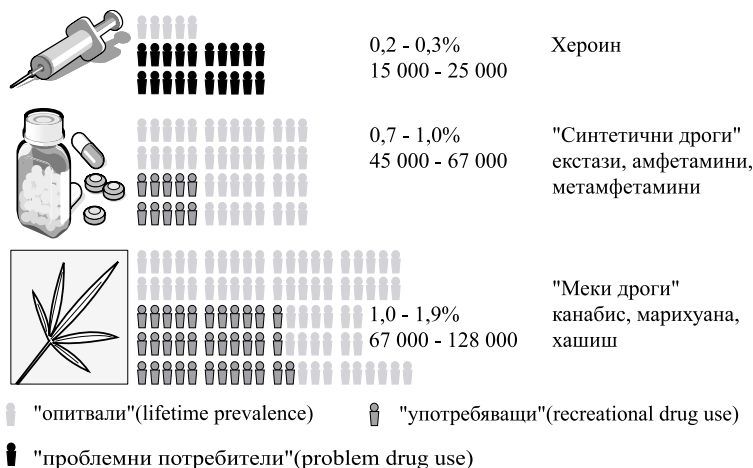
⁵² Експерти на ООН оценяват оборота на наркопазара в света на приблизително 400 млрд. долара, което представлява около 8% от оборота на цялата международна търговия. Още през 1994 г. оборотът на наркобизнеса надхвърля този на търговията с черни метали, на автомобили, и е примерно на равнището на пазара на текстил. (*Виж цитирания World Drug Report, p.124*). Т. е. няма никакви основания да се смята, че тези цифри днес са намалели.

Международни и български изследвания, информацията от НПО, работещи в тази сфера, анализите на полиция и специални служби показват, че нарко-употребяващите в страната не са една хомогенна група. Те се разделят поне според два критерия. Първият е свързан с типа наркотици, които се използват. Вторият е свързан с начина на употреба и наличието на зависимост.

Според вида наркотици в страната може да се различат **три относително независими един от друг „пазара“** – на „меки дроги“ (канабис, марихуана, хашиш и др.), на „синтетични наркотици“ (амфетамини) и на хероин. Според критериите на европейския мониторинг център (EMCDDA) при начина на употреба има също три категории – на „опитвалите“ („lifetime prevalence“), на „употребяващи“ („recreational drug use“) и на проблемни потребители (problem drug use); част от последните са зависимите потребители.

Като използваме тези два критерия, получаваме следната картина за страната (вж. фигура 6):

ФИГУРА 6: ТРИТЕ ПАЗАРА НА НАРКОТИЦИ (ПОСОЧЕНИТЕ % СА ОТ НАСЕЛЕНИЕТО НАД 15 Г.)

Източник: Пазарът на наркотици в България, Център за изследване на демокрацията, 2003 г.

- **Употребата на „меки дроги“** (канабис, марихуана, хашиши и др.). Според първото представително изследване на наркотиците в страната на „Витоша ресърч“ броя на „опитвалите“ (веднъж или няколко пъти опитвали) се изчислява е между 1-1,9%

от населението над 15 години, което като брой хора се равнява на 67 000 – 128 000. Около 0,4-0,5% могат да се обявят „употребяващи“ (които употребяват относително редовно) или преизчислено като брой са равни 27 000-34 000 човека. Ако искаме да разберем дали това е много или малко, нека кажем, че в Чехия опитвалите са 16% от населението, а в Полша 10% (според проучване на EMCDDA).

- **Употребата на „синтетични наркотици“** (т. нар. екстази, а всъщност амфетамини). Изследването показва, че като „опитвали“ могат да се определя 0,7% - 1,0%. Преизчислено в брой потребители става дума за 45000-70000 души. Групата на „употребяващите“ е около 0,2%, т.е. 14 000-15000. Според експертни оценки при тази група наркотици може да се говори, че вече има и „зависими“, които се изчисляват на 1000-2000 човека.
- **Употребяващите хероин** са най-рисковата група. Данните от медицинските статистики показват, че за последните 12-14 години това е групата, където 90% е налице проблемна употреба с много висок процент смъртност (вероятно до 3% годишно). Данните от проучването на „Витоша Рисърч“, съпоставени с полицейските регистрации и информация от НПО-та, работещи в сектора, показват, че проблемните потребители могат да се изчислят на около 0,2-0,3% или 15 000-25 000 човека.

От изложените цифри може да се опитаме да изчислим най-схематично **колко е голям пазарът на наркотици като стойност**.

- **Пазарът на „меки дроги“** (канабис, марихуана, хашиши и др.)

Въз основа на интервюта с потребяващи, експерти и полицейски служители, може да се твърди, че в тази група има два различни „враждебни суб-пазара“. По-голямата част от канабиса се разпространява от дребни дилъри, които контактуват директно с производителите и продават на приятели с ниска или често никаква печалба; това е т. нар. на Запад „приятелска търговия“, която е типична за значителна част от пазара на канабис в развитите страни.

Другата част от производството и разпространението на канабис е под контрола на организираната престъпност, която през

последните 2-3 години се опитва да изтласка „приятелския пазар“. Те продават канабиса предимно под формата на готови цигари, като атакуват предимно училищата и заведенията (дискотеки, барове и пр.). Според световния опит, потвърден от български експерти, почти 90% от употребата е от редовните потребители. Преизчислено като количество за България, става дума за около 4000-5000 кг годишно. Както е известно, цената на един килограм на дребно се движи между 800 и 1000 лв. или между 3,2 млн. – 5 млн. лева.

- **Пазарът на „синтетичните наркотици“**

За съжаление твърде малко може да се каже, въпреки че някои експерти говорят за опасност от епидемия при тази група. При сравнение със станалите известни в тази връзка източноевропейски страни като Полша и Чехия ще видим, че там качеството на амфетаминовото производство е заради насочеността към западноевропейския пазар. В България вътрешният пазар също не е движещата сила, основният интерес е към пазарите в Близкия изток.

В резултат, качеството на амфетамините е много ниско, което се очертава като сериозен риск за употребяващите. Нека отбележим, че на вътрешния пазар на практика няма екстази, въпреки че употребяващите често говорят за него. Причината е, че цената му е много висока за българския пазар. Оценката за стойността на продаваните синтетични наркотици е изключително затруднена поради силно неритмичната употреба (в зависимост от сезона, при определени събития и пр.) и големите ценови различия във времето и мястото (от 0,50 до 15 лева за доза). Като цяло обаче стойността на този пазар едва ли надминава този на „меките дроги“.

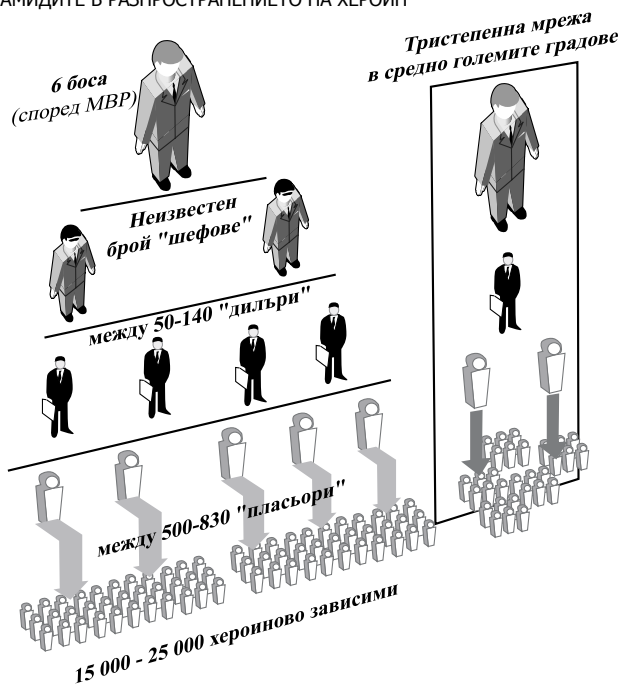
- **Пазарът на хероин**

ози пазар е практически изцяло под контрола на криминалните групировки (*виж фигура 7*). Според полицията и специалните служби дилърската мрежа е йерархизирана и много гъвкава. През последните две години се наблюдава „ешелониране на нелегалността“ – за разлика от 90-те години, когато пласборите на дребно продаваха необезпокоявано на публични места и по домовете си, сега се използват мобилни телефони, тайници

и специализация на продавачите (един пласьор взема парите, друг доставя стоката и т. н.)

Ако се опитаме да изчислим колко хора са заети в мрежите за разпространение на хероин бихме получили следните цифри (виж фигура 7).

ФИГУРА 7: ПИРАМИДИТЕ В РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ХЕРОИН

Източник: Пазарът на наркотици в България, Център за изследване на демокрацията, 2003 г.

Според изследванията един пласьор в България обслужва средно около 30 хероинови зависими. При 15000–25000 употребяващи можем да говорим за между 500 и 830 пласьори. По-нагоре изчисленията по йерархичната пирамида са на 6-10 пласьори средно на един снабдител, а на 3-4 снабдители един дилър (човекът, който осигурява доставките на едро). Изчисленията, които може да направим при този „пазар“ е, че при средни разходи на едно лице от 10-15 лева на ден и при 15 000- 5 000 наркозависими става дума за суми между 40 и 70

милиона лева. Тази оценка може чувствително да е завишена, тъй като зависимите невинаги успяват да употребяват хероин ежедневно; повечето от тях от време на време спират употребата в опит да преодолеят зависимостта.

Или ако сумираме трите групи наркотици, максималните продажби могат да се изчислят на около 80 милиона лева.

ГЛАВА ТРЕТА

Изводи и заключения

1. Последици от съществуването на скритата икономика, корупцията и организираната престъпност

Правно-икономическият анализ на скритата икономика позволява да се идентифицират най-чувствителните зони в стопанската сфера, които, попадайки в сивия сектор, водят до негативни последици за икономиката като цяло:

На първо място, това е *сферата на паричното обръщение*, където криминализацията и посивяването на сектора са особено опасни за обществото и за цялата икономическа система. Редица експерти смятат, че в известна степен може да се говори за преход към контрол върху сферата на паричното обръщение от страна на някои криминални структури. Пример за това са част от застрахователния бизнес, банковото дело, валутната търговия и пр. Това в крайна сметка може да подкопае финансовата стабилизация и да стесни възможностите за провеждането на икономическите реформи.

Друга чувствителна сфера са *отношенията на собственост*. Посивяването и криминализацията тук се отнасят най-вече до собствеността в търговията и общественото хранене, недвижимата градска собственост, енергийно-суровинния комплекс, дърводобива и дървопреработването, производството на строителни материали, стро-

ителството, селското стопанство, поземлените отношения, доходите от експлоатацията на държавната собственост и пр. На практика, от една страна, собствеността се явява икономическата база, върху която стъпват участниците в скритата икономика, изграждайки своите сиви схеми, а от друга – чрез нея се легализират финансовите ресурси, реализирани в сенчестия бизнес.

На трето място, особено чувствителен сектор по отношение на скритата икономика това е *външноикономическата сфера*. Тя се използва не само за бързо натрупване на капитали, но и за легализиране на една значителна част от криминално натрупаните доходи. Често вносно-износните операции пораждаат основания за антидъмпингови и пр. мерки против легалните износители.

За формирането на хранителната среда за сиво-черния бизнес най-голямо е значението на *пазара на потребителски стоки и услуги*, което се посочва и от редица проучвания, касаещи скритата икономика. Тук рефлектират всички последици от формирането и развитието на сиво-черната икономика, започвайки от укриването на доходи, социални осигуровки, данъчни задължения, контрабанда на стоки и пр.

В крайна сметка „сивата икономика“ се превръща в основен източник на средства на икономическите групировки за оказване на натиск върху държавни служители и институции. Липсата на адекватно противодействие на „сивата“ и „черната“ икономика води до редица *негативни последици*:

- Задълбочаване на социалноикономическите проблеми на прехода чрез източване на средства от публичния сектор;
- Маргинализиране на много хора в активна възраст и трайното им откъсване от пазара на труда;
- Подкопаване на принципите на конкуренцията и свободната частна инициатива;
- Увеличаване на пазарния риск за инвеститорите и трайното им отблъскване от българския пазар;
- Участие в международни корупционни и престъпни мрежи, чрез които страната се „интегрира“ в регионалната криминална инфраструктура, възникнала под въздействието на събитията в Западните Балкани;
- Създаване на негативен облик на страната сред чуждестранни-

те ни партньори – както в бизнеса, така и в политиката – засилва изолацията на България от развитите западни демокрации и затруднява интегрирането на страната в ЕС и НАТО;

- Овладяване или незаконно въздействие върху системата на властта и по такъв начин застрашаване стабилността на демократичните институции;
- Възпроизвеждане на финансовите средства за по-нататъшно разширяване на престъпна дейност, вкл. осигуряване свеж приток от мръсни пари за поддържане на корупционни лобита на всички нива на държавните институции;
- Особено негативен ефект има вливането на мръсни пари в политиката чрез пряко финансиране на политически партии и на техните предизборни кампании. По такъв начин се формират задкулисни мрежи на финансова зависимост, които, от една страна, ограничават автономността на политическата сфера, а от друга – създават предпоставки за засилване влиянието на организираната престъпност.

Взривът на икономическата престъпност, извършвана от групировки и структури от мафиотски тип и свързаните с тях политици и държавни служители, вече повече от десетилетие са в ползрението на гражданското общество и на държавните институции, но ***все още изостава осмислянето както на това явление, така и на нужните мерки за неговото ограничаване.*** Следните нагласи дават представа за стереотипното мислене по проблемите на скритата икономика и стопанската престъпност:

- Престъпността е самостоятелен проблем, несвързан с другите явления на прехода;
- Няма ясни критерии за включването на криминалната икономика в приоритетните предизвикателства и проблеми пред националната сигурност в нейното ново дефиниране;
- Няма и критерии за оценка на икономическата цена на престъпността (както и на често неефективните усилия на правоохранителни и правораздавателни органи срещу нея);
- Акцентира се върху формата на дадено престъпление, а не върху неговото значение и място в системата от незаконни и престъпни сделки, които характеризират квазистопанските взаимоотношения в „сенчестия“ бизнес;

- Корупцията се третира като явление, което не е свързано с организираната престъпност и икономическите престъпления а следователно не води до големи загуби за обществото;
- Заплахите от престъпната икономика не се приоритизират чрез изработването на профили на риска и, съответно, не се набелязват приоритетни сфери за пресичане на престъпността;
- Правното регламентиране на мерките срещу новата престъпност по правило върви след проявата ѝ в различни форми и структури, което затруднява правоохранителните и правораздавателните органи в борбата срещу нея.

В крайна сметка паралелното съществуване на двата сектора на икономиката – легалния и скрития, оказват негативно влияние върху цялостното социалноикономическо развитие. На първо място, от гледна точка на неизгодността от технологично и техническо превъоръжаване в скрития сектор се забавя научно-техническия прогрес и като цяло спада производителността на труда. На второ място, се съкращават инвестициите като цяло поради ограничеността на техните източници (инвестират се само ресурсите, които са вътрешни за скрития сектор) и липсата на гаранции за външните за системата инвеститори. Друг негативен ефект от паралелното съжителство на легален сектор и скрита икономика е свързан с нарастването на данъчното бреме за икономическите субекти, които все още работят от бялата страна на стопанството. Разходите за предоставяните от държавата услуги в този смисъл се разпределят върху все по-малък брой данъкоплатци. Тази ситуация „принуждава“ към преминаване към сенчестата страна на бизнеса най-вече тези, които са колебаещи се в своя избор за функциониране (в бялата или сенчестата страна на икономиката) поради това, че цената на „легализация“ е прекомерно висока. Резултатът може дори да е колапс на легалния сектор – в белия бизнес остават само най-големите, които просто не могат изцяло да преминат в скритата икономика. На четвърто място, съществуването на скритата икономика прави неефективни всички мерки, свързани с провеждането на последователна макроикономическа политика. В този случай тя се гради на базата на неадекватни индикатори и макроикономически показатели. Това е особено важно по отношение на парично-кредитната политика, тъй като скритата икономика генерира обороти, които не са под контрол на Централната банка Задържане на част от парични-

те баланси извън механизмите на финансовото посредничество води до това, че голяма част от доходите от скритата икономика не могат веднага да влязат в паричен оборот и остават извън финансовата система, т.е. тяхното насочване към инвестиции с най-висока възвръщаемост чрез каналите на финансовото посредничество е невъзможно; На пето място, скритата икономика води до изкривени пазарни взаимоотношения и пазарни механизми и по този начин пречи на нормалното функциониране на пазара и на ефективното разпределение на наличните ресурси. Често това води до изкривени ценови сигнали и стимули, които отклоняват предприемачите от най-прекия път към повишаване на производителността; На шесто място, наличието на скрита икономика води до загуби за бюджета, които не могат да не бъдат компенсирани за сметка на други фирми, или на потребителите. Бюджетът, а оттам и данъците, са форма на обществен договор между гражданите и тяхното правителство за стойността на обществените услуги, които гражданите очакват от своето правителство, и за това как тази стойност ще бъде финансирана. Това са жизнено важни за функционирането на обществото услуги като здравеопазване, образование, социална помощ и услуги, отбрана и сигурност, поддържане на реда и правораздаване, поддържане и развитие на инфраструктурата, и съответните институции. Те имат определящо значение за такива важни елементи на конкурентноспособността на икономиката, като качество на наличните човешки и инфраструктурни ресурси и на бизнес средата.

Не може да се отрече обаче и фактът, че съществуването на скритата икономика оказва и някои положителни влияния върху икономическата система като цяло. На първо място, това е нейната стабилизираща роля, която е особено очевидна в условията на господство на командната икономика. „Това търсене, което не може да удовлетвори „първата икономика“, се поема от всепоглъщащия пазар за стоки и услуги в сферата на „сивата“ икономическа дейност“.⁵³ Значителният размер на скритата икономика в развиващите се страни и икономиките в преход им позволява по-лесно да преодолеят негативите от спада в производството и кризисните явления в световните пазари. В период на рецесия скритата икономика до известна степен запазва

⁵³ Виж Корнаи Я., Дефицит, М., Наука, 1990, с. 279.; Andreff W. La crise des economies socialistes. La rupture d'un systeme. Grenoble, PUG, 1993, 267-270.

заестостта на предишното равнище за сметка на намаляване на заплащането на труда. Една от причините за това е факта, че в основата на функционирането на една голяма част от сивия сектор стои възпроизводството на социалните връзки (семеино-родствени, кланови, социални и пр.).⁵⁴

На второ място, съществуването на скритата икономика позволява да се реализира предприемаческия потенциал, който остава неизползван поради по-високите разходи на достъп до легалния сектор. Факт е, че легалната икономика никога не позволява да се използва огромната енергия и талант на нелегалните и дори на легалните предприемачи.⁵⁵ Типичен пример в тази насока са нелегалните улични търговци. Те се оказват много по-близко до най-добрите образци в сферата на маркетинга и ценообразуването на основата на пределните разходи, отколкото по-голямата част от легално действащите търговски фирми. Така например, българските аналози на „московските бабушки“ (продавачките на цветя, прясно мляко, плодове и зеленчуци и различни стоки за ширпотреба) реагират много бързо на промените в търсенето с помощта на ценовата политика, политиката на асортимента, използването на „психологически удобни“ цени (незакръгленни, завършващи на 9) и пр.

На трето място, от една страна, оценяването размерът на сивата икономика е важен индикатор за чуждите инвеститори относно зрелостта и ефективността на институциите на пазарната икономика и за качеството на бизнес средата на страните в преход. От друга страна, тя е толкова широко разпространена и продължава да расте, че започва да се възприема като неизменна част от икономиката. В този смисъл нейното положително въздействие трябва се търси и в следните насоки: 1/укриването на доходи и дейности освобождава допълнителни средства за повишено инвестиционно или потребителско търсене, което стимулира икономическия растеж; 2/ сивият сектор абсорбира безработица, ограничава обедняването и така намалява социалната цена на прехода и социалното напрежение; 3/ укриването на доходи и дейности действа като своеобразен коректив на икономическата политика, оказвайки натиск към понижаване на разходите, свързани с

⁵⁴ Виж Lautier B., *L'conomie informelle dans le tiers monde*, Paris: La Decouverte, 1994, p.29, 69-70.

⁵⁵ Виж Сото Э. де, *Иной путь. Невидимая революция в третьем мире*, М., Catallaxy, 1995, с. 172.

доброволното спазване законите (compliance cost) и към рационализиране на приходната администрация и обслужването на данъкоплатците.

Последният аргумент има известни основания и е в тясна зависимост от размера на данъчното бреме и административните и регулативни бариери пред бизнеса. Първите два обаче, в условията на България, са доста спорни.

2. Препоръки

Успехът на противодействието срещу сиво-черната икономика изисква предприемането на следните мерки и стъпки:

- Подобряване на *правно-регулативната среда за бизнеса и особено нейното прилагане*, за да гарантира равенство на всички субекти пред закона, по-нататъшното отделяне на публичната от частната сфера и осигуряването автономността на бизнеса и совободната конкуренция като водещ принцип на пазарното стопанство и повишаване рисковете пред непазарните средства в бизнеса и в частност пред корупцията. Особено важен приоритет в тази насока е *усъвършенстване на законодателството, по-конкретно търговският закон в частта му за несъстоятелността, данъчните закони, митническото, банковото и финансово законодателство*;
- Приемане и осигуряване прилагането на *закон за отнемане в полза на държавата на имущество, придобито по престъпен начин*;
- Разширяване правомощията и рязко повишаване ефективността в работата на *Агенцията за финансово разузнаване, Агенция „Митници“, данъчната администрация, Сметната палата* и другите контролни звена в борбата им срещу корупцията и икономическата престъпност. Особено внимание следва да се обърне на създаване на работеща система за съпоставяне данните от вноса и данъчните задължения, което би допринесло за ограничаване размера на контрабандата и различните митнически нарушения;
- Не може да се очакват съществени резултати от прилагането на традиционните методи за противодействие на икономическата

- престъпност, без те да се съчетаят с необходимите реформи за ограничаване обхвата на „сивия“ и „черния“ сектор;
- Разширяване партньорството между държавата и гражданското общество в противодействието на корупцията, в частност в правоохранителните и контролните органи и осъществяването на граждански мониторинг върху борбата срещу престъпността и преди всичко върху мерките срещу новата икономическа престъпност. Особено важно значение придобива независимият контрол за ограничаване злоупотребите със средствата по линия на фондовете на ЕС;
 - По-ефективно и фокусирано *международно сътрудничество* в противодействието срещу сиво-черната икономика. България трябва да полага още по-целенасочени усилия за ускоряване *регионалното сътрудничество в борбата срещу трансграничната престъпност*. За целта би следвало да се осигурят необходимите допълнителни кадрови, финансови и материално-технически ресурси. Необходимо е в бъдещата дейност на държавата и гражданското общество борбата срещу сиво-черната икономика да се превърне в основен приоритет. За целта трябва чрез конкретни и ефективни *мерки за ограничаване участието на организираната престъпност в стопанската сфера, тя да се изтласка към зоната на „черната“ икономика, където би попаднала пряко под ударите на закона*.

Заклучение

От гледна точка на направения по-горе анализ на скритата икономика е необходимо да отбележим, че в рамките на дадената разработка на практика е невъзможно да обхванем всички проблеми, касаещи сивия сектор, сивото предприемачество, икономическите и данъчни престъпления. В този смисъл поставените цели в разработката бяха: *първо*, да се дефинира и анализира понятието скрита икономика и нейните основни признаци; *второ*, да се покаже сложността и многостранността на процесите, свързани с посивяването на икономическите сектори, появили се през последните години във връзка с прехода към пазарна икономика; *на трето място*, да се оцени от няколко аспекта размерът и обхвата на скритата икономика.

В обобщение, съгласно поставените в доклада цели, се очертават няколко основни извода, свързани с изчерпателността на показателите в състава на националните икономически сметки:

Първо, прилагане на системен подход за доценка на ненаблюдаваната икономическа активност в състава на компонентите на БВП.

Основното изискване към експертите по национални сметки е не само и не толкова да се концентрират върху конкретни прояви на икономически скрити дейности, главната цел е да се осигури адекватно статистическо описание на функционирането на икономическата система, прилагайки методологическите принципи на системата от национални сметки.

Многообразието от форми на проявление на скритата икономика може да бъде и вече е обект на засилващ се интерес от страна на аналитични изследователски екипи. Конкретните проучвания и разработки са особено полезни за актуализиране и верифициране на резултатите от конвенционалните статистики, при спазване на определена систематичност, обусловена от методологическата рамка на националните икономически сметки;

Второ, разширяване на междуинституционалните взаимоотношения.

Те са от изключително значение за ефективното използване на наличния информационен ресурс за осигуряване на максимално изчерпателни оценки на макроикономическите агрегати. Това условие е особено важно за изследване на необхванати дейности както поради икономически причини, така и поради ограничения в капацитета на действащия статистическия инструментариум.

Осигуряването на достъп до административни данни за директна и косвена оценка на икономически скрити легални и нелегални дейности е от ключово значение. Интегрирането на информацията от наличните административни регистри в националната статистическа система има определящо значение за обезпечаването на ефикасна инфраструктура за провеждане на изследванията в областта на икономическата статистика;

Трето, развитие на статистическата практика.

Това развитие следва да се осъществи в конкретни направления, които да обогатят възможностите за анализ на поведението на опреде-

лени и институционални субекти – разширяване на изследванията в областта на трудовия потенциал, сфери и дейности в производствената система, системата на разпределение, преразпределение и използване на располагаемия доход, разширяване приложението на статистически методи за контрол на получаваната статистическа и административна информация.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Цитирани източници и литература

Българският износ на оръжие: Оценка на контролния механизъм върху експорта на малки оръжия и леко въоръжение. Център за изследване на демокрацията, С., 2004.

Контрабандните канали в Югоизточна Европа. Център за изследване на демокрацията, С., 2002.

Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция. Център за изследване на демокрацията, С., 2000.

Корупция и контрабанда: мониторинг и превенция. Второ преработено и допълнено издание. Център за изследване на демокрацията, С., 2000.

Корупция, контрабанда и институционална реформа. Център за изследване на демокрацията, С., 2002.

Коцева, М. Една възможност за статистическо изучаване на неформалната заетост в България. Сп. Статистически преглед, № 3/2002г.

Куманова, А. Скритата икономика и някои методи за нейното изследване и оценка“, сп. „Статистика“, бр.2/1997.

Куманова, А., Ю. Антонова. Скрита икономика. В: Статистика, бр.1/1997.

Манолов В., А. Куманова, Понятието скрита икономика – основни подходи при неговото статистическо обхващане, сп. Статистика, бр. 2/1996 г., 52-53.

Неновски Н., (1998), Търсенето на пари в трансформиращите се икономики, акад. Издателство „Марин Дринов“, София.

Неновски, Н., К. Христов, (2000), Изследване на парите в обръщение след въвеждането на паричния съвет в България (транзакционно търсене, натрупване, скрита икономика), БНБ, Дискуссионни материали.

Олейник Н.А. Институциональная экономика, Вопросы экономики, ИНФРА-М, М., 2000.

Пазарът на наркотици в България. Център за изследване на демокрацията, С., 2003.

Партньори в престъпността. Рисковете от симбиозата между сектора за сигурност и организираната престъпност в Югоизточна Европа. Център за изследване на демокрацията, С., 2004.

Петров Б. (2003), Иконометрична оценка на търсенето на банкови депозити, непубликуван ръкопис.

Петров Б., Н. Неновски (2001), Моделиране на паричния сектор в България, 1913-1945 БНБ, Дискусионни материали.

Русенова, Л. (2003) Банковото кредитиране в България през 2002 г. през погледа на частните кредитори и кредитополучатели, *Капитал*, бр. 21, 31 май-6 юни 2003

Скритата икономика в България. Университет на Харвард, АИАП, ИПИ, 2000.

Стоянова, К., К. Кирова, А. Кирова. Социални предизвикателства на икономиката в сянка, ГорексПрес, С., 1999.

Христов К. (2003), Иконометрична оценка на търсенето на налични пари, непубликуван ръкопис.

Asea, P. (1996) The informal sector: Baby or bath water? In: Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 45.Jg. 163-171.

Bhattacharyya D. K. (1999) On the economic rationale of estimating the hidden economy, *The Economic Journal* 109/456, 348-359.

Boeschoten, W. (1992), Currency use and payment patterns, *Financial and Monetary Policy Studies*, vol. 23, Kluwer Academic Publishers.

Cagan, P. (1958) The demand for currency relative to the total money supply, *Journal of Political Economy*, vol.66, 303-329.

Eurostat Working Papers. Proposal for a Satellite Account of Household Production, 21.05.1999.

Feige, E. (1979) How big is the irregular economy?, *Challenge*, vol. 22, 5-13.

Feige, E. (1982) A new perspective on macroeconomic phenomena: The theory and measurement of the unobserved economy of the United States: Causes, consequences and implications. In Walker, M. (ed.) *International Burden of Government*, Vancouver, 112-36.

Feinstein (1999), Approaches for Estimating Noncompliance: Examples from Federal Taxation in the United States, *The Economic Journal*, 109, June, 360-369.

Fisher (1922), Fleming, Roman, Farrell (2000), *The Shadow Economy*, *Journal of International Affairs*, Spring 2000, 53, No2.

Kaufmann, D., Kaliberda, A. (1996), Integrating the unofficial economy into dynamics of post socialist economies: A framework of analyses and evidence. In: Policy Research Working Papers.

Rhodes W. et al. The Price of Cocaine, Heroin and Marijuana. 1981-1993. – Journal of Drug Issues, 1994, vol.24, №3

Schneider (1986), Estimating the size of the Danish Shadow Economy using the Currency Demand Approach: An Attempt.

Tanzi (1980), Underground economy and tax evasion in the United States: estimates and implications, Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review, vol.32, 427-53.

Tanzi (1982), Underground economy and tax evasion in the United States and abroad, Lexington, Mass: Lexington Book.

Tanzi, Schuchnecht (1997), Reconsidering the Fiscal Role of the Government: the International Perspective, American Economic Review, Vol. 87, Issue 2.

The Informal Economy in the EU Accession Countries: Size, Scope, Trends and Challenges to the Process of EU Enlargement, ed. Boyan Belev. Center for the Study of Democracy. Sofia, 2003

U.S. Bureau of the Census. X-11 *Seasonal adjustment technique*. Quarterly seasonal adjustment program, Statistical Research Division, September 1, 1987.

World Drug Report. United Nations International Drug Control Programme. Oxford University Press, 1997

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Номенклатура на стоките групи⁵⁶

0710	Зеленчуци, дори термично обработени чрез пропарване или кипване във вода, замразени
810	Други плодове, пресни
1001	Пшеница и смес от пшеница и ръж
<i>1101</i>	<i>Брашно пшенично или брашно от смес от пшеница и ръж</i>
110100110	Брашно от твърда пшеница
1211	Растения, части от растения, семена и плодове от видовете, използвани главно в парфюмерията, медицината или като средство за унищожаване на насекомите, паразитите или други подобни, пресни или сушени, дори нарязани, натрошени или пулверизирани
121190959	Други части на растения
1507	Соево масло и неговите фракции, дори рафинирани, но не химически променени
1701	Захар от захарна тръстика или от цвекло и химически чиста захароза, в твърдо състояние
170199100	Бяла захар

⁵⁶ Стокови групи – HS 4 знака; стокови кодове – CN 8 знака. Вж. Национален статистически институт, Износ и внос България–Македония, С., 2001 г., 7-102.

- 1905 Хлебарски, тестени сладкарски или бисквитени продукти, дори с прибавка на какао; нафора, празни капсули от тесто за медикаменти, сухи тестени листа от брашно, скорбяла или нишесте и подобни продукти
- 2008 Плодове и др. части от растения, годни за консумация, приготвени или консервирани по друг начин, със или без прибавка на захар или др. подсладители или алкохол, неупоменати, нито включени другаде
- 2202 Води, вкл. минералните води и газираните води, подсладени със захар или др. подсладители или ароматизирани, и др. Безалкохолни напитки, с изключение на плодовите и зеленчуковите сокове от №2009
- 2204 Вина от прясно грозде, включително обогатените с алкохол, мъст от грозде, различна от тази № 2009
- 220429650 Други бели вина
- 220429750 Други бели вина
- 2401 Сурови или необработени тютюни; отпадъци от тютюн
- 240120100 Тютюни, гръбно сушени, от тип „Виржиния“
- 2402 Пури (вкл. тези с отрязани краища), пурети и цигари от тютюн или от заместители на тютюна
- 2509 Креда
- 250900000 Креда
- 2601 Желязна руда и техните концентрати
- 2602 Манганови руди и техните концентрати, включително желязо-съдържащите манганови руди и техните концентрати, съдържащи тегловно 20% или повече манган, изчислен върху сух продукт (ЕОВС)
- 260200000 Манганови руди и техните концентрати
- 2603 Медни руди и техните концентрати
- 2607 Оловни руди и техните концентрати
- 260700000 Оловни руди и техните концентрати
- 2704 Коксове и полукоксове от каменни въглища, от лигнит или от торф, дори агломерирани; ретортен въглен
- 270400191 Металургически кокс
- 2707 Масла и др. продукти, получени при дестилацията на камено-въглени катрани при висока температура; аналогични продук-

- ти, в които ароматните съставки преобладават тегловно по отношение на неароматните
- 2710 Нефтени масла и масла битуминозни минерали, различни от суровите; неупоменати, нито включени другаде продукти, съдържащи тегловно 70% или повече нефтени масла или масла от битуминозни минерали, чийто основен компонент са тези продукти
- 271000510 Керосин за реактивни двигатели
- 2713 Нефтен кокс, нефтен битум и др. остатъци от нефт или от битуминозни минерали
- 2716 Електрическа енергия
- 2941 Антибиотици
- 3004 Медикаменти (с изключение на продуктите от №3002, 3005 или 3006), съставени от смесени или несмесени продукти, приготвени за терапевтични или профилактични цели, представени под формата на дози или пригодени за продажба на дребно
- 3102 Минерални или химични азотни торове
- 3105 Минерални или химични торове, съдържащи два или три от подхранващите елементи азот, фосфор и калий; други торове; продукти от настоящата глава, представени под формата на таблетки или други подобни форми или в опаковки с брутно тегло, непревишаващо 10 кг.
- 310559000 Други минерални или химически торове
- 3306 Препарати за поддържане хигиената на устната кухина или зъбите, вкл. праховете и пастите за улесняване прилепването на зъбните протези; конци, използвани за почистване на зъбите (зъбни конци), пригодени за продажба на дребно
- 3901 Полимери на етилена в първични форми
- 3902 Полимери на пропилена или на др. олефини в първични форми
- 3920 Др. плочи, листа, фолио, ленти и пластини от непорести пластмаси, неподсилени, ненаслоени, без подложка, нито по друг начин съчетани с др. материали
- 3923 Пластмасови транспортни и опаковъчни артикули; пластмасови тапи, капаци, капсули и др. приспособления за затваряне
- 4005 Дървесен талаш; дървесно брашно
- 400510000 Каучук с прибавка на сажди или силициев диоксид
- 4011 Пневматични гуми от каучук, нови

- 4407 Дървен материал, нарязан или бичен надлъжно, цепен или кръгообразно нарязан, дори рендосан, шлифован или клинозъбно съединен, с дебелина над 6 мм.
- 440710010 Клинозъбно съединен, дори рендосан или шлифован иглолистен дървен материал
- 4411 Пласти от дървесни влакна или от влакна от др. дървесни материали, дори агломерирани със смоли или с др. органични свързващи вещества
- 4805 Други хартии и картони, непокрити, на роли или на листа, непрегърпели допълнителна преработка или обработки, различни от посочените в забележка 2 на настоящата глава
- 480510000 Полихимична хартия за навълняване
- 5402 Преди от синтетични нишки (различни от шевните конци), непригодени за продажба на дребно, вкл. синтетичните монофиламенти с линейна плътност, по-малка от 67 dtex
- 5403 Преди от изкуствени нишки (различни от шевните конци), непригодени за продажба на дребно, вкл. изкуствените монофиламенти с линейна плътност, по-малка от 67 dtex
- 5407 Тъкани от преди от изкуствени нишки, вкл. тъканите, получени от продуктите от №5404
- 5512 Тъкани от синтетични щапелни влакна, съдържащи тегловно най-малко 85% синтетични щапелни влакна
- 5904 Линолеуми, дори изрязани; подови настилки, съставени от един слой или от едно покритие, нанесено върху текстилна основа, дори изрязани
- 6002 Други трикотажни платове
- 6104 Костюми, ансамбли, сака, рокли, поли, поли-панталони, панталони, панталони с пластрон и презрамки, панталони под коляното, къси панталони и шорти (различни от банските костюми), трикотажни или плетени, за мъже или момчета
- 610462100 Панталони и панталони до под коляното
- 6110 Фланели, пуловери, жилетки, елечета и подобни артикули, трикотажни или плетени
- 6203 Костюми, ансамбли, сака, панталони, панталони с пластрон и презрамки, панталони до под коляното, къси панталони и шорти (различни от банските гащета) за мъже или момчета
- 6204 Костюми, ансамбли, сака, панталони, панталони с пластрон и презрамки, панталони до под коляното, къси панта-

	лони и шорти (различни от банските гащета) за жени или момичета
6206	Ризи, блузи, блузи, ризи и шемизетки за жени или момичета
6210	Облекла, конфекционирани от продуктите от №5602, 5603, 5903, 5906 или 5907
6211	Горни спортни облекла, комбинезони и ансамбли за ски и бански костюми; др. облекла
640359390	Обувки за жени
6406	Части за обувки (включително горните части, дори фиксирани върху ходила, различни от външни ходила); подвижни външни ходила, табан хастари и подобни подвижни артикули; гети, гетри и подобни артикули и техните части
640699300	Комплекти, състоящи се от горни части на обувки
7202	Феросплави
720211800	Други феромангани
720230000	Феросиликоманган
720241910	Ферохром, съдържащ тегловно 60% или по-малко хром
7204	Отпадъци и отломки от чугун, желязо или стомана (скрап); отпадъци, отлети на блокове от желязо или стомана
7207	Полупродукти от желязо или нелегирани стомани
7208	Плоско валцувани продукти от желязо или от нелегирани стомани с широчина 600 мм или повече, горещо валцувани, неплакирани, нито покрити
720838900	Други ЕОВС, предназначени за повторно валцуване
720851500	Други плосковалцувани продукти с дебелина, превишаваща 15мм, но непревишаваща 20мм
720851990	Други плосковалцувани продукти с дебелина, превишаваща 10мм, но непревишаваща 15мм, и с широчина по-малка от 2050мм
720852990	Други плосковалцувани продукти с дебелина 4,75мм или повече, но непревишаваща 10мм, и с широчина по-малка от 2050мм
7209	Плоско валцувани продукти от желязо или от нелегирани стомани с широчина 600 мм. или повече, студено валцувани, неплакирани, нито покрити
720917900	Други плосковалцувани продукти с широчина 600 мм или пове-

че

- 7210 Плоско валцувани продукти от желязо или от нелегирани стомани с широчина 600мм или повече, плакирани, или покрити
- 721049900 Други повърхностно обработени плосковалцувани продукти
- 721070390 Други (ЕОВС) боядисани, лакирани или с покритие от пластмаса
- 7213 Валцдрат (заготовка за валцуване на тел) от желязо или нелегирани стомани
- 7214 Пръти от желязо или от нелегирани стомани, само горещоизковани, горещовалцувани или горещоизтеглени, както и тези, които са били подложени на усукване след валцуване
- 7216 Профили от желязо или от нелегирани стомани
- 7217 Телове от желязо или от нелегирани стомани
- 721710390 Други телове от желязо или от нелегирани стомани
- 7224 Други легирани стомани на блокове или в други първични форми; полупродукти от други легирани стомани
- 7227 Валцдрат (заготовка за валцуване на тел) от други легирани стомани
- 7228 Пръти и профили от други легирани стомани; кухи щанги за сондажи от легирани или нелегирани стомани
- 7306 Други тръби и кухи профили (напр. заварени, нитовани, подгънати или само с доближени ръбове) от желязо или стомана
- 7309 Резервоари, цистерни, вани и подобни съдове за всякакви материали (с изключение на сгъстените или втечените газове), от чугун, желязо или стомана, с вместимост над 300 л., без механични или термични устройства, дори с вътрешна или топлоизолационна облицовка
- 730900900 Резервоари за твърди вещества
- 7312 Въжета, кабели, сплитки и подобни артикули от желязо или стомана, без електрическа изолация
- 7325 Други изделия отлети от чугун, желязо и стомана
- 7326 Други изделия от желязо или стомана
- 732690600 Немеханични вентилационни решетки, улуци, куки и други изделия, използвани в строителството

7402	Нерафинирана мед; аноди от мед за електролитно рафиниране
7403	Рафинирана мед и медни сплави в необработен вид
7404	Отпадъци и отломки от мед
740400100	Отпадъци и отломки от рафинирана мед
7407	Пръти и профили от мед
740710000	Пръти и профили от рафинирана мед
7408	Телове от мед
740811000	Телове от рафинирана мед, чийто най-голям размер на напречно сечение е по-голям от 6 мм.
7409	Ламарини, листове и ленти от мед с дебелина, превишаваща 0,15 мм.
7601	Необработен алуминий
7616	Други изделия от алуминий
7801	Необработено олово
7901	Необработен цинк
790111000	Несплавен цинк с тегловно съдържание на цинк 99,99% или повече
7801	Необработено олово
8421	Центрофуги, вкл. центрофугалните изстисквачки; апарати за филтриране или пречистване на течности или газове
8428	Други машини и устройства за повдигане, товарене, разтоварване или пренасяне на товари (напр. асансьори, ескалатори, транспортъори, въжени линии)
8451	Машини и устройства (различни от машините от №8450) за пране, почистване, изстискване, изсушаване, гладене, пресоване (включително пресите за фиксиране), избелване, боядисване, апретиране, промазване или импрегниране на преди, тъкани или изделия от текстилни материали и машини за покриване на тъканите или други основи, използвани за производство на подови настилки, такива като линолеум; машини за навиване, развиване, сгъване, рязане или назъбено рязане на тъканите
8471	Автоматични машини за обработка на информация и техните единици; магнитни или оптични четци, машини за записване на информация върху носители в кодова форма и машини за обработка на тази информация, неупоменати, нито включени другаде

- 8474 Машини и апарати за сортиране, пресяване, разделяне, проми-
ване, раздробяване, смилане, смесване или омесване на пръст,
камъни, руди или други твърди минерални материали (включи-
телно праховете и кашите); машини за агломерирани, формова-
не или отливане на твърди минерални горива, керамични маси,
цимент, гипс и други минерални материали в прохоброобен или
тестообразен вид; машини за изработване на пясачни леярски
форми
- 847420900 Други машини и апарати за раздробяване или смилане
- 8479 Механични машини и апарати, имащи специфично предназна-
чение, неупоменати, нито включени другаде в настоящата гла-
ва
- 8480 Арматурни артикули и подобни устройства за тръбопроводи,
котли, резервоари, вани или подобни съдове, вкл. редуцирвен-
тили и термостатни вентили
- 8485 Части за машини или апарати, неупоменати, нито включени
другаде в настоящата глава, несъдържащи електрически про-
водници, електрически изолирани части, намотки, контакти,
нито др. електрически части
- 8517 Електрически апарати за жична телефония или телеграфия, вкл.
кабелните телефонни апарати с безжична слушалка и апаратите
за телекомуникация чрез носещ ток или за цифрова телекому-
никация; видеофони
- 8529 Части, изключително или главно предназначени за апаратите от
позиции №8525 до 8528
- 8536 Апаратура за прекъсване, разединяване, защита, разклоняване,
включване или свързване на електрически вериги (напр. пре-
късвачи, превключватели, релета, стопяеми предпазители, ви-
сококчестотни електрически филтри, щекери щепсели, фасунги
за лампи, съединителни кутии) за напрежение, непревишаващо
1000 В
- 8538 Части, изключително или главно предназначени за уредите от
позиции №8535, 8536 или 8537
- 8544 Жици, кабели (вкл. коаксиалните кабели) и др. изолирани елек-
трически проводници (дори лакирани или анодно оксидирани),
снабдени или не с части за свързване; кабели от оптични влак-
на, съставени от отделно облицовани влакна, дори съдържащи
електрически проводници или снабдени с части за свързване
- 8609 Контейнери (включително контейнерите цистерни и контейне-
рите резервоари), специално предназначени и оборудвани за

	един или повече начини за транспортиране
860900900	Други контейнери
8703	Пътнически автомобили и др. автомобилни превозни средства, предназначени за транспорт на хора (различни от тези от №8702), вкл. товаропътническите и състезателните автомобили
8704	Автомобилни превозни средства за транспорт на стоки
8708	Части и принадлежности за автомобилни превозни средства от №8701 до №8705
9018	Медицински, хирургически, зъболекарски или ветеринарни инструменти и апарати, вкл. апаратите за сцинтиграфия и другите електромедицински апарати, както и апаратите за изследване на зрението
9404	Пружини за легла и поставки за матраци; артикули за легла и подобни артикули (например дюшеци, юргани, пухени завивки, пуфове, възглавници) с пружини или пълне-ни, или гарнирани вътрешно с всякакви материали, включително тези от порест каучук или от порести пластмаси, обвити или не
940421900	Дюшеци от пластмаса
9406	Сглобяеми конструкции
940600390	Други сглобяеми конструкции от желязо или стомана
940600900	Други сглобяеми конструкции от други материали

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Уравнение за измерване търсенето на налични пари

Equation 1

$$C_t = \beta_0 Y_{Rt}^{\beta_1} R_t^{\beta_2} P_t^{\beta_3} \exp(\varepsilon_t)$$

Променливите, които използваме в уравнението, са следните:

C_t – банкноти в обръщение;

Y_t – парични разходи на домакинствата, дефлирани с индекса на потребителските цени;

P_t – индекс на потребителските цени;

R_t – краткосрочен лихвен процент-алтернативна цена на държане на налични пари;

ε – остатъчна грешка;

След логаритмуване на Eq. 1 и полагане на $\log(C_t)=ct$ и всички останали променливи, с изключение на лихвения процент, достигаме до следния общ вид на уравнението за дългосрочно търсене на налични пари:

Equation 2

$$c_t = \beta_0 + \beta_1 y_t + \beta_2 r_t + \beta_3 p_t + \varepsilon_t$$

Описание на използваните данни

В емпиричната оценка на уравнението за търсене на налични пари в лева използваме паричните разходи на домакинствата и частното потребление ($Y1$) като променливи – апроксиматор на монетарните трансакции в икономиката. Смятам, че паричните разходи – (Y) на домакинствата за разлика от общото индивидуално потребление не включват „шум“, получен от корекциите, които се въвеждат от НСИ за отразяване на условните ренти и бартерен доход. По този начин обхващаме по-пълно паричните трансакции.

При използване на индивидуалното потребление постигаме по-пълно обхващане на динамиката на текущия доход на икономическите агенти, но теоретично той е по-слабо свързан с търсенето на налични пари, защото включва доход, получен в немонетарна форма. В допълнение, за да се избегне проблемът с високата сезонна колебливост на динамичния ред, той е изгладен чрез стандартен филтър Census X-11. След това данните по тримесечия са превърнати на годишна база, като са сумирани на променлива база за четири тримесечия назад. Индексът на потребителски цени (P) е със средногодишна база 100 за 1997 г. Броят банкомати в експлоатация от картовия оператор „Борика“ (atm), както и броят на издадените дебитни карти, са необходими като апроксиматор за развитието на финансовите иновации и алтернативните форми на плащане. За апроксиматор на алтернативните разходи за притежаване на налични пари работим с лихвения процент по срочните депозити в лева.

Извадката е с дължина 19 наблюдения и започва от първото тримесечие на 1998 и свършва с третото тримесечие на 2002 г. Причината да изберем 1998 г. за начална е, че предходната 1997 г. бе изключително необичайна. В икономиката настъпиха сериозни структурни промени и адаптации след хиперинфлационния шок в началото на същата година. Именно за да избегнем тези необичайни промени, решихме да използваме по-къса извадка.

Сравнително късата дължина на извадката ни експозира на критики относно стабилността на получените от иконометричната оценка резултати, но смятаме, че това е единственият начин да избегнем проблема с ниския фит, ако включим по-дълга извадка. Всички използвани в тестовите динамични редове са на разположение при автора и могат да бъдат предоставени при поискване.

Постигнати резултати

Тествани уравнения:

Equation 3. Уравнение с използване на данъци:

$$c_t = \beta_0 + \beta_1 y_t + \beta_2 r_t + \beta_3 p_t + \beta_4 f_t + \beta_5 atm_t + \beta_6 cards_t + \varepsilon_t$$

Equation 4. Уравнение без използване на данъци:

$$c_t = \beta_0 + \beta_1 y_t + \beta_2 r_t + \beta_3 p_t + \beta_4 f_t + \beta_5 atm_t + \beta_6 cards_t + \beta_7 T_t + \varepsilon_t$$

ТАБЛИЦА 25: СТАТИСТИЧЕСКИ ТЕСТОВЕ И МОДЕЛИ ЗА ОЦЕНКА НА ТЪРСЕНЕТО НА НАЛИЧНИ ПАРИ

Уравнение

		β_0	β_1	β_2	β_3	β_4	β_5	β_6	β_7
Eq 3	koef	-6,16	0,64	-0,07	0,87	-0,42	0,47	-0,18	
	t-st	-1,73	2,54	-1,57	2,91	-3,3	2,1	-1,39	
Eq 4	koef	-5,17	0,56	0,058	0,96	-0,45	0,47	-0,16	-0,07
	t-st	-1,23	1,79	1,15	2,65	-3,17	2,05	-1,22	-0,49
Eq 3a*	koef	-8,07	0,58	-0,01	1,24	-0,36	0,51	-0,22	
	t-st	-7,61	12	-4,99	5,82	-3,28	3,19	-2,19	
Eq 4a*	koef	-8,36	0,59	-0,002	1,5	-0,41	0,48	-0,2	-0,18
	t-st	-9,21	14,25	-5,86	7,32	-4,29	3,47	-2,31	-2,68

* аналогично уравнение, но тук се използва $y1$ вместо y .

					AIC	ARCH	LM 1**	CH W 1**
	R ²	DW	F _{st}	LogL				
						*1**		
Eq 3	0,99	1,76	280	45,18	-3,94	1,5	0,11	1,43
Eq 4	0,99	1,71	225	45,39	-4,02	0,10	2,45	2,23
Eq 3 a	0,998	2,20	1 735	56,11	-4,27	0,11	0,54	0,26
Eq 4 a	0,998	2,33	2 064	60,62	-4,58	0,49	0,30	1,51

* брой лагове

** F stat.

Където променливите са, както следва:

Y – парични разходи на домакинствата, изгладени сезонно;

$y1$ – индивидуално потребление;

r – лихвен процент по сročните депозити в лева;

p – \log от индекса на потребителските цени;

f – \log от валутния курс на лева спрямо щатския долар;

atm – \log от броя АТМ-терминали, въведени в експлоатация от търговските

банки и системните платежни оператори;

$cards$ – \log от броя дебитни карти, издадени от търговските банки;

T – общо приходи по консолидирания държавен бюджет, изгладени сезонно.

Речник на използваните термини

Административни и нормативни бариери пред бизнеса – Нормативна и институционална уредба на регулирането на стопанската дейност, за която се смята, че е над оптималното равнище, продиктувано от нуждите на защита на потребителя, правата и свободите на гражданите и фирмите, вкл. правата на собственост и правилата на конкуренцията, и околната среда, и представлява *относително* препятствие пред стартирането и воденето на бизнес.

Дейности, носещи доход или повишаващи благосъстоянието на домакинството – дейности, създаващи продукт или извършвани срещу заплащане, чиято продължителност не превишава 2 часа дневно.

Доброволно изпълнение на данъчните и осигурителни задължения (Tax compliance) – Отнася се до доброволното спазване на изискванията на законите по отношение на деклариране на ДОЗ (filing compliance) и на издължаването им (payment compliance). По това се различава от принудителното събиране и прилагане на законите от страна на административните, следствени и съдебни органи.

Държавно обществено осигуряване – Задължително обществено осигуряване, което се основава на закон и се осъществява от публична осигурителна институция

Избягване на данъци – Прилагането на позволени от законодателството средства с цел намаляване на данъчните задължения. Въпреки че това често става „на ръба“ на закона, основната разликата е, че при него не се крият труд, обороти и не се завишават разходите.

Избягване на осигурителните вноски – Неплащане или плащане в непълнен размер на дължимите осигурителни вноски в системата на държавното обществено осигуряване.

Минимален осигурителен доход – Най-малък абсолютен размер на парични средства, спрямо които се изчисляват осигурителните вноски и осигурителните плащания.

Минимална работна заплата – Определен от Министерския съвет размер на трудовото възнаграждение за работа с ниска квалификация при пълно работно време и нормални условия на труд, под който не може да се слиза по реда на индивидуалното или колективното договаряне.

Неформална заетост – Дейност, извършвана срещу заплащане, без да е оформена с трудов договор, чиято продължителност надвишава 2 часа дневно.

Осигурено лице – Правен субект, който има право на осигурителни плащания при настъпване на осигурен социален риск.

Осигурителен стаж – Период от време, през който осигуреното лице е подлежало на обществено осигуряване и/или е внасяло осигурителни вноски.

Осигурителен фонд – Специално обособени парични средства, набирани и разходвани по определен в закон ред за осъществяване на държавното обществено осигуряване.

Осигурителна вноска – Парични средства, дължими от осигурените и/или осигурителите по осигурителен фонд.

Осигурително плащане – Парична или натурална престация, на която осигуреното лице има право при настъпване на осигурителен случай.

Отглеждане на селскостопански култури и животни – Всички селскостопански дейности, извършвани от лицата, когато продукцията се използва главно за употреба от членовете на домакинството.

Социална пенсия – Плащане по дългосрочното обществено осигуряване на лице, което няма право на друг вид пенсия и няма достатъчно средства за осигуряване на своята издръжка.

Средно време на едно занимаващо се с даден вид дейност лице – Средното време само за лицата, извършвали даден вид дейност.

Средно време на едно лице – Средното време за всички анкетирани лица, независимо дали са извършвали или не даден вид дейност.

Укриване на данъчни и осигурителни задължения – Действия в нарушение на нормативната уредба, с които се крият обороти, разходи за труд или се намалява облагаемата основа за да не се платят реално дължимите данъци. Това са данъчни измами или нарушения, които се отличават от избягване на данъци.

Използвани съкращения

ДОЗ – Данъчни и осигурителни задължения

ОИСР – Организация за икономическо сътрудничество и развитие

МВФ – Международен валутен фонд

БВП – Брутен вътрешен продукт

АИАП – Агенция за икономически анализи и прогнози, Министерство на финансите

ДОД – Данък общ доход (по Закона за облагане на доходите на физическите лица)

ДП – Данък печалба (по Закона за корпоративното подоходно облагане)

ДДС – Данък върху добавената стойност

